

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂલતત્વો.

ભાગ ૨.

ક્રીમત બે આના.

•
•

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART II.

BY

T. C. HOPE, C. S.

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR, N. D.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RÁO SÁHIB MAHIPATRÁM RÚPRÁM NÍLKANTH.

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fourth Edition.—20,000 Copies.

*Registered for copy-right under Government of India's
Act XXV of 1867.*

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1883.

(All rights reserved.)

Price Two annas.

२२५

BOMBAY.

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE
PROPRIETOR ÁTMÁRÁM KÁNOBÁ.

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂલતત્ત્વો.

ભાગ ૨.

આ

દી. સી. હોય.

માલ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉત્તર ભાગ એઆએ અવલ રચ્યા હતા,

તે

રાવસાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીળકંઠ

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ એઆએ મુદ્રણ વધારી તૈયાર કર્યા.

ચોથી આવૃત્તિ—૨૦,૦૦૦ મત.

આ પુસ્તકની માલિકી સં ૧૮૬૭ ના રપમા આકટ મૂળજ નોંધેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ પ્રેસ પુકડીપો.

ઈસવી સન ૧૮૮૩.

આ પુસ્તક મુંબઈ સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખ્યા છે.

કીમત બે આના.

૧૮૧૬

મુંબઈ.

ગણુપત કૃષ્ણાજીના છાપખાનાના માલિક
આત્મારામ કાજ્જોબાએ છપાવી.

સૂચના.

—૦—

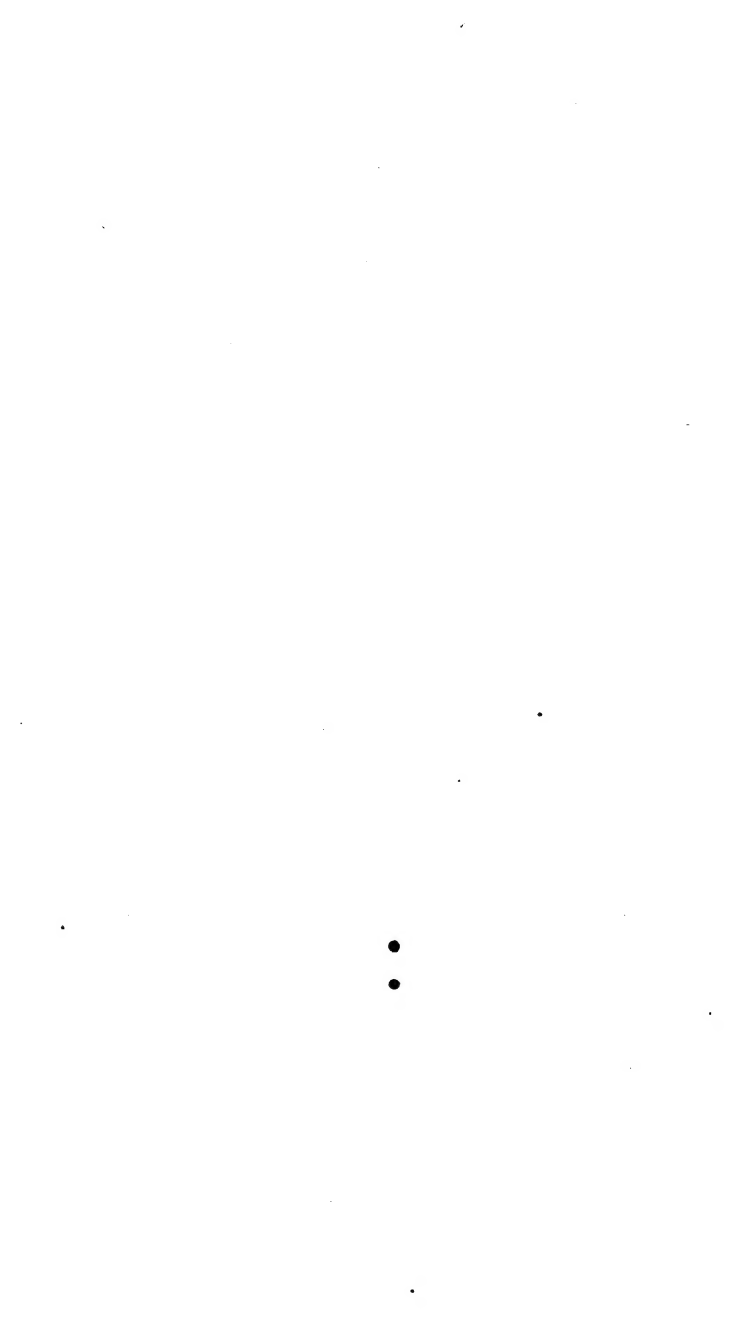
ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની પદ્ધતિ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં
જનાવીછે તેજ આ બીજા ભાગને લાગુ પડેછે. આ ચોપડી પણ
પહેલા ભાગની પેઠે ત્રણ પ્રકારના અક્ષરે છાપીછે. જે બાળ-
બોધ લીધામાં છે તે નિશાળિયાને ગોખવાનું છે, ગૂજરાતી મોટા
અક્ષરમાં છે તે અગત્યનું છે, પણ તેના શબ્દે શબ્દ મોઢે કરવાના
નથી, તેનો ભાવાર્થ નિશાળિયાએ યાદ રાખવો; ગૂજરાતી ત્રીણા
હરફમાં છે તે માત્ર શિક્ષકે પાઠ આપ્યાની પૂર્વે વાંચવું, અને તે-
માંનો સાર નિશાળિયાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં થોડો કે વધારે શીખ-
વવો. પહેલીવાર શીખવતી વેળા થોડો કહેવો, કેમકે તે વખત ગો-
ખવાનું વધારે હોય ને જ્ઞાન ઓછું હોય; કેટલાક માત્ર પછી તેજ
બારે પાઠું કરાવવાને ફરીથી સલાવવામાં આવે ત્યારે એમાંનો વ-
ધારે સાર કહેવો. બધા પ્રાંતોની વસ્તીની સંખ્યા, અને ક્ષેત્રફળ ના-
ની હિસરના ભણનારાને સાંભરવું કઠણ છે, માટે એ વગેરે ત્રીણી
બાબતો ઊપલા ધોરણને માટે રાખવી. મહેરબાન આટલીદડ સાહેબ
ડેરેકટર આફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શનના ઇંચેજી ગ્રંથપરથી વધારો
સુધારો કર્યોછે.

અમદાવાદ,

આગસ્ટ, ૧૮૭૫.

મહીપતરામ રૂપરામ નીળકંઠ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડિપાર્ટમેંટ.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૨ એ.

મકરણ ૧ હું. એશિયા.

	પૃષ્ઠ.
(૧) બલુચિસ્તાન.	૨
(૨) અફઘાનિસ્તાન.	૨
(૩) ઈરાન.	૩
(૪) અરબસ્તાન.	૪
(૫) તુર્કસ્તાન.	૪
(૬) તાર્તરી.	૬
(૭) એશિયાઈ રશિયા.	૭
(૮) જાપાન.	૮
(૯) ચીનાઈ રાજ્ય.	૯
(૧૦) હિંદી ચીન.	૧૧
(૧૧) મિહલદ્વીપ કે લંકા.	૧૨

મકરણ ૨ જું. ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

(૧) હિંદુસ્તાન.	૧૫
(૨) દક્ષિણ.	૧૭

મકરણ ૩ જું. ભરતખંડના રાજ્યવિભાગ.

(૧) મુંબઈ ઈલાકો (પહેલા ભાગમાં વર્ણવ્યોછે).	
(૨) મદ્રાસ ઈલાકો.	૨૩

	પૃષ્ઠ.
(૩) મહેસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતો.	૨૫
(૪) હૈદરાવાદ અને વરાડપ્રાંત.	૨૭
(૫) મધ્યપ્રાંતો.	૨૮
(૬) મધ્યહિંદ એજન્સિ.	૩૧
(૭) રજપૂત સંસ્થાન.	૩૨
(૮) પંજબપ્રાંત.	૩૪
(૯) વાયવ્યપ્રાંતો.	૩૭
(૧૦) અયોધ્યા પ્રાંત.	૪૦
(૧૧) બંગાળા ઈલાકો.	૪૨
(૧૨) આસામ.	૪૬
(૧૩) સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો, ઈત્યાદિ.	૪૭
(૧૪) પોર્તુગીઝ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.	૪૮

મકરણ ૪ થું. યૂરોપખંડ.

(૧) ત્રેત મિતન અને આયર્લેન્ડ.	૫૦
(૨) ફ્રાન્સ.	૫૩
(૩) સ્પેન.	૫૪
(૪) પોર્તુગાલ.	૫૫
(૫) બેલ્જિયમ.	૫૬
(૬) હોલાંદ અથવા નેધર્લેન્ડ.	૫૭
(૭) જર્મની.	૫૮
(૮) દેન્માર્ક.	૬૦
(૯) સ્વીડન અને નાર્વે.	૬૦
(૧૦) યૂરોપી રશિયા.	૬૨
(૧૧) આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ.	૬૪

અનુક્રમણિકા.

૩
૫૪.

(૧૨) સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ.	૬૫
(૧૩) ઈતાલિ.	૬૬
(૧૪) યૂરોપી તુર્કસ્તાન	૬૭
(૧૫) ગ્રીસ	૬૮

મકરણ ૫ મું. આફ્રિકાખંડ.

(૧) ઉત્તર આફ્રિકા	૭૦
(૨) પશ્ચિમ આફ્રિકા.	૭૩
(૩) દક્ષિણ આફ્રિકા	૭૬
(૪) પૂર્વ આફ્રિકા	૭૭
(૫) મધ્ય આફ્રિકા	૭૮
(૬) આફ્રિકાના દ્વીપો	૮૦

મકરણ ૬ હું. અમેરિકાખંડ.

ઉત્તર અમેરિકા.

(૧) કાનદા ઈલાકો	૮૨
(૨) યૂનૈત્તેદ રાજ્ય	૮૩
(૩) મેક્સિકો	૮૫
(૪) મધ્ય અમેરિકા.	૮૬
(૫) દ્વીપો	૮૬

દક્ષિણ અમેરિકા.

(૧) કોલંબિયા.	૮૮
(૨) વેનેઝૂઈલા.	૮૮
(૩) એકવાદોર.	૮૮

	પૃષ્ઠ.
(૪) ગિયાના.	૮૯
(૫) ગ્રાન્જિલ.	૮૯
(૬) ૫૩.	૮૯
(૭) બોલિવિયા.	૯૦
(૮) ચિલી.	૯૦
(૯) લાપ્લાતા.	૯૦
(૧૦) પારાગુવાઈ.	૯૧
(૧૧) ઉરુગુવાઈ.	૯૧
(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણદ્વીપો.	૯૧

મકરણ ૭ મું. ઓશિયાન્યા.

(૧) મલયેશ્યા કે મલય દ્વીપો.	૯૨
(૨) આસ્ટ્રેલેશિયા.	૯૩
(૩) મિક્રોનેશિયા.	૯૫
(૪) પોલિનીશિયા.	૯૬

ભૂગોળવિદ્યા.

ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

એશિયા.

એશિયાની સીમા-ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે યૂરલ પર્વત, યૂરલનદી, કાસ્પિયસમુદ્ર, કાઝિમસ પર્વત, કાળોસમુદ્ર, મારમોરાસમુદ્ર, આર્કિપેલેગોસમુદ્ર, ભૂમધ્યસમુદ્ર, સુવેજની નહેર, અને રાતોસમુદ્ર; દક્ષિણે હિંદીમહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે.

વસ્તી અને વિસ્તારમાં આરે પંડોમાં સર્વથી મોટો એશિયા છે. એશિયા અને યૂરોપ એકઠા છે. પહેલાં એશિયા આફ્રિકા બેંડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી બેંડાયલો હતો. હમણા એ સંયોગીભૂમિને ખોદીને નહેર કરીછે તેથી રાતોસમુદ્ર અને ભૂમધ્યસમુદ્ર બેંડાઈ ગયેલાછે. સન ૧૮૬૯ માં વહાણોને જવા આવવાને માટે એ નહેર તૈયાર થઈ. અમેરિકા અને એશિયાની વચ્ચે બેહરિંગની સામુદ્રધુની છે. એશિયાના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

૧ ચટ્વિસ્તાન.

૨ અફઘાનિસ્તાન.

૩ ઇરાન.

૪ અરબસ્તાન.

૫ એશિયાઈ તુર્કસ્તાન.

૬ તાર્તરી.

૭ એશિયાઈ રુશિયા.

૮ જાપાન.

૯ ચીનાઈ રાજ્ય.

૧૦ હિંદી ચીન.

૧૧ સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

૧૨ ભરતસંઘ કે હિંદ.

એશિયાના મુખ્ય સમુદ્રો:—

૧. અરબસ્તાન અને આફ્રિકાની વચ્ચે રાતો સમુદ્ર.

૨. હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાનની વચ્ચે અરબી સમુદ્ર.
 ૩. હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનની વચ્ચે બંગાળનો સમુદ્ર.
 ૪. ચીનની દક્ષિણે ચીનાઈ સમુદ્ર.
 ૫. ચીન અને કોરીઆની વચ્ચે પીલો સમુદ્ર.
 ૬. કોરીઆ, ચીનાઈ તાર્તરી, અને જાપાનની વચ્ચે જાપાની સમુદ્ર.
 ૭. સૈબીરિઆ અને કામસ્કાટકાની વચ્ચે ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર.
 ૮. કામસ્કાટકા અને અમેરિકાની વચ્ચે બેહરિંગનો સમુદ્ર.
- નાના સમુદ્ર, ઉપસાગર, અખાત, અને આમુદ્રધુની જે દેશમાં છે તે દેશને લગત જાણાવવામાં આવશે.

(૧) બલૂચિસ્તાન.

મુખ્ય શહેર સિલાત છે.

બલૂચિસ્તાન સિંધની પશ્ચિમે છે. એ પહાડી મૂલક છે. એની અને સિંધની વચ્ચે હાલા પર્વત છે. મુસલમાની ધર્મ પાળનારી અનેક જાતો એમાં વસેછે. તે લોકોનો રાજ્યવહોવટ તેમના સરદારો કરેછે. એ સરદારોમાં ખિલાતનો સરદાર મોટો છે. ખિલાત શહેર સગહુદ ઉપર છે. બલૂચી લોક વગડાઉ હોઈ ખેતીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓ ઘેટાં અને ઢેર ઘણાં રાખેછે. ખાલન ધારને માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ચામડાં, ઊન, ઇત્યાદિ વેચવા આવેછે, અને તેના બદલામાં કેટલાક કાચા *માલ લઈ જાયછે.

(૨) અફગાનિસ્તાન.

એ દેશ બલૂચિસ્તાનની ઉત્તરે અને પંજાબના વાયવ્ય કોણમાં છે. અફગાનિસ્તાન અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વતો આવેલાછે.

મુખ્ય પર્વત સુલેમાન અને હિંદુકુશ છે. **મુખ્ય નદી** કાબુલ છે.

મુખ્ય શહેરો—કાબુલ, ગિજની, કંદહાર, જે હેરાત.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારી ઘણી જાતો એમાં વસેછે. તેઓમાંના ઘણાખરાની ભાષા પુખતુ કે પષતુ છે. એમાં કેટલાક રસાળ પ્રદેશ છે, પરંતુ ઘણાખરા ભાગમાં પહાડ અને જંગલો છે. ઉત્તરે હિંદુકુશની લાંબી દેશ ઊંચી છે. હિંદુકુશની લંબાઈ ૭૦૦ મૈલ છે. એ પર્વતની એક તરફ અફગાનિસ્તાન અને કાશ્મીર તથા બીજી તરફ તાર્તરી છે. અ-

* જેના ઉપર કારીગરી લગાડેલી નહિ તે ; ખેતરમાંથી કે ઝાડપરથી ઊતારેલા તે.

હિંના રાજને અમીર કહે છે અને તેની રાજધાની કાબુલ નદીને કાંઠે કાબુલ શહેર છે. એ નદી સિંધુ નદીને મળે છે. જિન્ની અને કંદહાર કેટલુંક પ્રખ્યાત શહેરો છે. ઉત્તરમાં બલ્ક શહેરનું ખંડેર છે તેમાં આગળ વેપાર ઠીક ચાલતો; અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે હેરાત શહેર અને મેઈસ્તાન પ્રાંત છે. એ શહેર અને એ પ્રાંતને માટે ઈરાનના શાહ અને અફઘાનના અમીરોને લડાઈ ચાલી હતી. ખેખર ઘાટની વાટે અફઘાન લોક પંખળ જોડે મોટો વેપાર ચલાવે છે. તુર્કિસ્તાન તથા ઈરાન જોડે તેઓ વેપાર કરે છે. ઘોડા અને સૂકો મેવો વગેરે આપી તેને બદલે કાપડ તથા બીજાં માલ લે છે.

(૩) ઇરાન.

બલ્કિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે ઈરાન નામે ત્રીજા મુમલમાની ધર્મ પાળનારો દેશ છે. ઈરાનની ઉત્તરે ઊંચા પર્વતો નામે કુર્દિશ તથા કાસ્પિ સમુદ્રને કાંઠે એબર્જ પર્વતો છે. દક્ષિણે ઈરાની અખાત અને અરબસ્તાનથી જુદો પાડે છે.

મુખ્ય શહેરો—તેહરાન, ઇસ્ફહાન, શિરાજ, તબ્રીજ, યજ્દ, અસ્તરાબાદ, મશહ, મુશ્કોર.

મુખ્ય બેટ—કરક, કિશ્મ, અને ઓર્મજ.

એ દેશમાં પશ્ચિમ તરફનો ઘણોક મૂલક તથા કાસ્પિ સમુદ્રને કિનારે આવેલી કેટલીક જમીન રસાળ છે, પરંતુ બાકીના મૂલકમાં રણ છે. એના રાજને શાહ કહે છે અને તેની રાજધાની તેહરાન છે. ઇસ્ફહાન એ આમલા વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું અને તેની પૂર્વે શિરાજ છે તેમાં પ્રથમ રાજગાદી હતી. સાદી અને હાથ નામે પ્રખ્યાત કવિ એ છેલ્લા શહેરમાં જન્મ્યા હતા. હાલ એ શહેરનો દારૂ વખણાય છે. ચંદ કરીને મોઢું નગર છે તેમાં જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓ હાથ વસે છે. ઘણા પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહેલા છે. ઉત્તરમાં તબ્રીજ કસબો છે તે રશિયા અને તુર્કિસ્તાન જોડે વેપાર ચલાવે છે. અસ્તરાબાદ અને કાસ્પિ સમુદ્રના કાંડાપરનાં બીજાં શહેરો રશિયા જોડે વેપાર કરે છે. પૂર્વમાં મશહ નગર છે તે તાર્તરી અને હેરાત જોડે વેપાર કરે છે. ઈરાની અખાતપર બુશર ખંડેર છે તેનો વેપાર હિંદુસ્તાન જોડે છે. એ અખાતમાં ત્રણ પ્રખ્યાત બેટ છે તેમાંનો કરક ઈરાનના તાબામાં છે. તેની આસપાસથી મોતી નીકળે છે. કિશ્મ અને ઓર્મજ એ મસ્કતના ઈમામને તાબે છે. પહેલાં ઓર્મજ બેટ પોર્તુગીઝ લોકના કબજામાં હતો ત્યારે તેમાં કિશ્મ કેટ હતા અને વેપાર પણ મસ હતો. ઈરાનના ઘોડા અને કૂતરા વખણાય છે. એ દેશમાંથી પરમૂલક ખાતે મેવા, રેશમી, સૂતરાઉ, અને ઊનના ગલીયા, શેતરજી, ચામડાંના બનાવેલા સામાન, ઘરેણાં, અત્તર, કેશર, તલવાર, કટાર, વગેરે હુચિઆર, કાચ, બરાણીઓ, ધણીક ઉપયોગી ધાતુઓ, સુંદર આરસ, પેરોજ વગેરે માલ પરબંદર ખાતે ચઢે છે. એના બદલામાં ગળી, ખાંડ, હીરા, માણિક વગેરે રત્ન, વિલાયતી કાપડ તથા બીજાં માલ હિંદુસ્તાનમાંથી જાય છે.

(૪) અરબસ્તાન.

ઇરાનની પશ્ચિમે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને આફ્રિકાની વચ્ચે લાલ સમુદ્ર છે. બાબલમાંડબની આમુદ્રધુની વડે લાલસમુદ્ર હિંદીમહાસાગર જોડે જોડાયેલોછે.

દ્વીપ—બહરૈન ઘેટ.

ભૂશિર—અગ્નિકોણમાં રાસ અલહદ ભૂશિર.

મુખ્ય શહેરો—મક્કા, મદીના, મોસ્કા, મસ્કત, અને જેડો.

ઇરાનને લગતા દ્વીપો કલ્પા તે સિવાય ઇરાની અખાતમાં અરબસ્તાનને લગતો બહરૈન ખેટ છે. મોતી ઉત્પન્ન કરનારા કાલુ નામે છીપવાળા જીવ એની આસપાસ દરિયામાં વસેછે, તેને માટે એ વિખ્યાત છે. અરબસ્તાનની દક્ષિણે સોકોટ્રા નામે મોટો ખેટ છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠા તરફ ફેલાયેલા પહાડો એ દેશમાં છે. એ પર્વતોના ઢાળ રસાળ છે. એની માંહેલી તરફનો દેશ ઘણું કરીને ઊજડ છે. એ ઊજડ ભાગમાં કોઈ કોઈ ઢેકાણે લીલોતરીવાળી જગ્યા છે અને ત્યાં સીંહ પાણીના ડૂવા છે. એના સઘળા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઈસ્તાંબુલનો સુલતાન દાવો રાખેછે. એમાં હિંડજન અને યમન વગેરે પ્રાંતો છે. એ ભાગમાં કેટલાંક પ્રખ્યાત સ્પર્ણો છે. હિંડજનની રાજધાની મક્કામાં હજરત મહુમદનો જન્મ થયો હતો. મુસલમાન લોકમાં એ શહેર સર્વથી પ્રખ્યાત છે. રાતા સમુદ્રમાં જેડો નામે ખંડર છે ત્યાંથી મક્કા જવાયછે. મક્કાની ઉત્તરે મદીના છે તેમાં પેગંબરની કબર છે. યમનમાં મોખા ખંડર છે તેમાં કિસા કોટ છે. અહિંના ખૂન સર્વથી સારાં છે, અને તેનો વેપાર ઘણો ચાલેછે. યમનની પછી હુદમોત પ્રાંત છે તેમાંનો મુખ્ય એડન કસબો ઈર્ષજનો છે. હુદમોતની પછી એમાન પ્રાંત છે. તેની રાજધાની મસ્કત છે. અહિંના હાકેમને ઈમામ કહેછે. મસ્કત ખંડર છે અને તેને કિસાકોટ છે. એ ઈમાનનો અમલ આખા એમાન પ્રાંત ઉપર ચાલેછે. ઇરાનના કાંઠાપર પણ એના તાબાનું એક સંસ્થાન છે. મધ્ય ભાગમાં જાણુ નામક માત્ર એક બીજો પ્રાંત છે. તેને નજદ કહેછે. એ ઊંચો પ્રદેશ છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. રિયાદ એની રાજધાની છે. રિયાદનો હાકેમ ઘોડા ઉછેરકમાં નામીયો છે. દેશદેશમાં અરબસ્તાનના ઘોડા નામાંકિત છે. ત્યાંનાં ઊંઠ અને સાંઢણીઆ પણ પ્રખ્યાત છે. દેશની વસ્તી વગડાઉં અને વિકરાળ છે. બદલીન નામે ઘણી ભટકનારી ટોળીઆ છે તેઓ સ્વતંત્ર છે. તેમના સરદારને શેખ કહેછે. વેપારીઓના કાફલાને એ ભટકતી ટોળીઓ લૂંટેછે. અરબસ્તાનમાંથી મુખ્યત્વે ઘોડા, અનેક જાતના ગૂંદર, અને ખૂન દાણા પર મૂલક ચઢેછે.

(૫) તુર્કસ્તાન (એશિઆનું.)

ઇસ્તામ્બુલ કે કાન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાનને તામે અરબસ્તાનનો કેટલોક ભાગ છે. તે ઊપરાંત અરબસ્તાનની ઉત્તરે

આવેલો દેશ પણ તેના કબજામાં છે. એને એશિયાઈ તુર્કસ્તાન કહે છે. એમાં ચાર પ્રાંત છે.

૧. ઇશિઆમૈનર (લઘુઇશિઆ). મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે.

એ પ્રાંત વાયવ્ય ખૂણામાં છે. એમાં ઘણા પર્વત છે. એ કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે છે. મુખ્ય શહેર સ્મર્ના છે. એ આખા દેશની રાજધાની છે અને યુરોપના વેપારનું મથક છે. એ પ્રાંતમાં રેશમ, રૂ, અને ઊનનાં કારખાનાં છે. એમાં અંગારા નામે બકરાં થાય છે તેના વાળ શાલ બનાવવાના કામમાં ઘણા સારા છે. એમાંથી પરદેશ ખાતે અફીણ, અનાજ, મદિરા, અને મેવા જાય છે. લોહચુંબક, ત્રાંબુ, વગેરે ખનિજોને માટે એ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે.

એશિઆ મૈનરના કાંઠાપર ઘણાક ખેટ છે તેમાંના કેટલાકનાં નામ લિસ્વાન, સામોસ, કોસ, પશ્ચિમ કાંઠે રોડ્સ, અને દક્ષિણ કાંઠે સૈપ્રસ. આ સૈપ્રસ ખેટ હૈવેજ મરકારને તાળે છે.

૨. સીરિઆ. એ એશિઆ મૈનરની દક્ષિણે છે. સીરિઆના પશ્ચિમ ભાગમાં લિબનાન પર્વત છે. એક છેડે એશિઆ મૈનરનો તારસ પર્વત છે અને બીજે છેડે અરબસ્તાન છે. સીરિઆના પૂર્વ ભાગમાં તમામ રણ છે.

સીરિઆની રાજધાની દમુસ્ક (દમાસ્કસ) છે. અલેપ્પો, અને જેરુસલમ બીજાં શહેર છે.

ફિનિઆમાં સર્વથી જૂનું શહેર દમુસ્કને ગણે છે. એમાં વેપાર પણ ઠીક ચાલે છે. ઉત્તરમાં અલેપ્પો (હલેપ) નગર છે તેમાં પણ ઘણા વેપાર છે. પ્રાચીન કાળમાં ભરતખંડ, ઈરાન, અને અરબસ્તાનનો માલ યુરોપમાં જળમાર્ગે ન જતાં સ્થળ માર્ગે જતો હતો. તેની વાટ સીરિઆમાં હતી તેથી ત્યાં તેવા જોબાં ઘણાં મોટાં શહેરો હતાં. સીરિઆના દક્ષિણ ભાગને પાલેસ્ટીન કહે છે. પ્રથમ એમાં ચાહુદી લોકો વસતા. હાલમાં તે એ લોક આખી પૃથ્વીપર વીખરાઈ ગયેલા છે. પાલેસ્ટીનમાં હજરત ઇસુખ્રિસ્તનો અવતાર થયો હતો. પાલેસ્ટીનની રાજધાની પહેલાં જેરુસલમ હતું. એ પ્રાંતની જર્દન નદી ઈતિહાસમાં મશહૂર છે. એ નદી મૃતસરોવરને મળે છે. એ ખાઈ સરોવર છે. એના પાણીને બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ નથી. એ સરોવરમાં માછલાં જીવતાં નથી તથા કાંઠે ઝાડ પણ ઊગતાં નથી. રેશમ, સૂતર, અને ઊનના વણાટને માટે સીરિઆ પ્રખ્યાત છે. સાબુ, વાદળી, તમાકુ, અનાજ, મેવા, અને પરવાણાં સીરિઆમાંથી બીજા દેશોમાં જાય છે. સોડન અને ટાયર નામે પ્રાચીન કાળમાં મોટાં વેપાર કરનારાં શહેર હતાં. તેમાં પ્રથમ કાચ બન્યો એવું કહેવાય છે. એ બંદરનાં વહાણો જૂના વખતમાં મોટી સંખ્યા કરતાં.

૩. ત્રીજા પ્રાંતમાં અલજજીરા, ફરાકઅરબી, અને તુર્કી કુર્દિ-

સ્તાન છે. મુખ્ય નદીઓ—તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ. મુખ્ય નગરો-
બગદાદ અને બસ્સા.

સીરિયાના રણની અને ઈરાનની વચ્ચે એ પ્રાંત* આવેલો છે. તિગ્રિસ અને યુફ્ર-
તિસ એ બે મોટી નદીઓનો બધો પ્રદેશ આ પ્રાંતમાં છે. તારસ પર્વતમાંથી નીકળી
ઈરાની અખાત ભણી વહેતાં એ નદીઓનો સંગમ થાય છે. એ નદીઓને લીધે એ પ્રાંતની
ધણીખરી ભૂમિ રસાળ અને પાણીથી ભરપૂર છે. તિગ્રિસ નદી ઉપર બગદાદ શહેર છે
તે આ પ્રાંતની રાજધાની છે. મુસલમાન ધર્મના ખલિફા એટલે મુખ્ય ધર્મશૂની રાજ્ય-
ગાદી આગળ એમાં હતી. વેપારને માટે પણ એ પ્રખ્યાત હતું. યુફ્રતિસ નદીને
કાંઠે ખસા ખંદર છે તે હાલ ઈરાન અને હિંદુસ્તાન જોડેના વેપારની મુખ્ય જગ્યા છે.
પ્રાચીન કાળમાં એક મોટા રાજ્યની રાજધાની ખાબિલન શહેર હતું. એ શહેર પણ
આજ ભાગમાં હતું. ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ માં જગત વિખ્યાત સિકંદર નામે મોટા વિજયી
રાજધિરાજ્યનું મરાણ ખાબિલનમાં થયું હતું. ખાબિલનની ઉત્તરે વધારે જૂની રાજધાની
નીનેવે નામે શહેર હતું.

ખેતી, રૂ અને રેશમનો વણાટ અને તાંબાના ઘાટ કરવા એ લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ છે.

૪. આર્મીનિઆ. એ પહાડી મૂલક રૂશિયાના પાદશાહે તુર્કી
સુલતાન કનેથી જીતી લીધો છે. એમાં કેટલીક ઊંચી ખીણો છે.
એશિયાઈ તુર્કસ્તાનની ઈશાન કોણમાં અને રૂશિયાના મૂલકની
અગ્નિકોણમાં એ છે. અર્જસમ મુખ્ય શહેર છે. એ પણ વેપારને
માટે જણાયલું છે. કાળા સમુદ્રને કાંઠે ત્રેવિસાંડ નામે મોટું ખંદર
છે. સૂતરાઉ લૂગડાંપર રાતો રંગ એ દેશમાં અરસ મઢાયે છે. ખીજા
પ્રાંતોની પેઠે એની જમીનમાં પણ ઉપયોગી ધાતુઓ છે. આર્મી-
નિયાની દક્ષિણે વાન નામે મોટું શરોવર છે.

(૬) સાર્તરી.

તાતાર એટલે તુર્ક લોકના અંમલ મૂલકને તાર્તરી કહે છે. એનું
ખીણું નામ તુર્કસ્તાન છે. જિંધીઅખાન, તૈમુર, અને ખીજા કેટ-
લાક વિજયી મહારાજ એ દેશના હતા. તાર્તરી અરે જોતાં કાસ્પિ
સમુદ્રથી તે ચીન સૂધી અને દક્ષિણમાં હિંદુકુશ અને કુવેનલૂન
પર્વતથી ઉત્તરમાં સૈબીરિયા સૂધી છે. વાયવ્ય ખૂણામાં તાર્તરીનું
મોટું મેદાન છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટું શરોવર કાસ્પિ સમુદ્ર

* પૂર્વે એ પ્રાંતને મેસોપોતામિયા અથવા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ કહેતા.

નામે છે તે એમાં છે. તે ત્રિવાય આરલ, બલકાસ, તથા બીજાં સરોવરો ધણાં છે. આ મેદાનમાં ઘણે ખરે ડેકાણે રેતીનાં રણ છે. માત્ર આમૂ (આક્સસ) ને સિર દર્યા (સિદ્દન) એ એ નદીઓને કાઠે લીલોતરી ઊગેછે. એ નદીઓ આરલ સમુદ્રને મળેછે. તાર્તરીનો દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગ બંધો પહાડી છે. હિંદુકુશમાંથી ચેલૂરતાગ અને ચીઆનશાનના મોટા પર્વતોનો આરંભ થાયછે, અને તેઓ આસતાઈ પર્વત સૂધી ચાલ્યા જાયછે.

તાર્તરીના ચાર વિભાગ કરી શકાય. ૧. રુશિઆઈ તાર્તરી (રશિઆ જુઓ). ૨. પશ્ચિમ તાર્તરી. ૩. પૂર્વ તાર્તરી. ૪. ચીનાઈ તાર્તરી (ચીન જુઓ).

પશ્ચિમ તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો બોક્સારા, સીવા અને સ્વોકંડ.

અસલમાં જેને સ્વતંત્ર તાર્તરી કહેતા તેના એક ભાગ પશ્ચિમ તાર્તરી છે તે રશિઆની સત્તા નીચે છે. હાલમાં મુખ્ય સરદાર બોખારાનો ખાન છે. બોખારા શહેર મુસલમાની વિધાને માટે પ્રખ્યાત છે. ખીવા અને ખાકંડ નામે પશ્ચિમ તાર્તરીમાં બીજાં બે મોટાં શહેર છે. એ દરેક શહેરપર રશિઆના પાદશાહને તામિ રહી ખાન નામે સરદાર અમલ કરેછે. ખીવા વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. ખાકંડ એ મહાન બાબર નામે દક્ષિના પાદશાહનો મૂલક હતો. બોખારાની દક્ષિણે મેર્વનાં ખંડેરો છે. એ શહેર પહેલાં ઈરાની શાહની રાજ્યગાદી હતી.

પૂર્વ તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—કાશગર, ચારકંડ, અને સ્વોતાન.

મુખ્ય નદી—ચારકંડ.

પહેલાં પૂર્વ તાર્તરી ચીનાઈ તાર્તરીનો ભાગ હતું. પરંતુ હાલમાં મુસલમાન હાકેમના તાબા હેઠળ એ સ્વતંત્ર છે. એ મૂલક બેલૂ તાગ નામે પર્વતો વડે પશ્ચિમ તાર્તરીથી અને ચીઆનશાન પર્વત વડે રશિઆના તાર્તરીથી જુદો પડેલો છે. પૂર્વે ગોબીનું રણ ચીનાઈ રાજ્યથી એને જુદો પાડેછે. ચાકુબ બેગના રાજધાની કાશગર છે. ચારકંડ અને સ્વોતાન નામે બીજાં મોટાં શહેર એમાં છે. ચારકંડ નામે એક જ નદી એમાં છે, તે પૂર્વ તરફ રણ માહિલા સરોવરમાં વહેઈ. કાશ્મીરને રસ્તે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત ઉપર થઈ હિંદુસ્તાન જઈ એ મૂલકનો વેપાર ચાલેછે.

(૭) રુશિઆઈ રશિઆ.

એશિઆઈ રશિઆમાં ત્રણ દેશ છે. ૧. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મૂલક. ૨. સૈબીરિઆ. ૩. તાર્તરીનો ઉત્તર ભાગ.

કાંકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મૂલક યૂરોપ અને એશિઆને જુદો પાડે છે. એની રાજ-
ધાની તિફલિસ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. એરિવાન નામે બીજું મોટું શહેર એમાં છે.
૭૦ વર્ષ ઉપર ઈરાન પાસેથી ઇશિઆએ આ મૂલક લઈ લીધો હતો.

એશિઆનો સકળ ઉત્તર ભાગ સૈબીરિઆ છે. યૂરલ પર્વત અને યૂરલ નદી યૂરોપથી
અને આલતાઈ પર્વત અને આમૂર * નદી ચીનાઈ રાજ્યથી એને જુદો પાડે છે. સોનુ
રૂપું; વગેરે ધાતુઓ આલતાઈ અને યૂરલ પર્વતમાંથી જડે છે. આમૂર સિવાય પૂર્વમાં ઓ-
બી, ચેનેસી, અને લીના નદીઓ છે. તેઓ આલતાઈ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તર મ-
હાસાગરને મળે છે. ઓબીનો અખાત ઉત્તર મહાસાગરની અને અનાદીરનો અખાત
પાસિફિક મહાસાગરની શાખા છે. સૈબીરિઆના ઉત્તર અને પૂર્વકાંઠાનો આસપાસ ઘણા
દ્વીપ છે તેમાં મુખ્ય સગેલિઅન છે. સૈબીરિઆ અને સગેલિઅનની વચ્ચે તાર્તારીનો અ-
ખાત છે તેથી જાપાની સમુદ્ર અને ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર જોડાયેલા છે. ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર
અને કામસ્કાટકાનો સમુદ્ર એ બેની વચ્ચે કામસ્કાટકાનો દ્વીપકલ્પ છે. કામસ્કાટકાના
દક્ષિણ ખિંડુને લોપાટકા ભૂશિર કહે છે અને સૈબીરિઆના ઈરાન ખિંડુને પૂર્વ ભૂશિર
કહે છે.

મુખ્ય શહેર—તોમોસ્ક અને ઈર્કુત્સ્ક.

મુખ્ય સરોવર—બેકલ.

પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા સૈબીરિઆના બે ભાગ કરેલા છે, તેમાં પશ્ચિમ ભાગની રાજ-
ધાની તોમોસ્ક છે અને પૂર્વની ઈર્કુત્સ્ક છે. બંને ભાગમાં શિઆળો બહુ લાંબો અને સ-
ખત છે. પશ્ચિમ ભાગમાં તો મોટાં મોટા ખારા પાણીનાં રણ છે. પૂર્વ ભાગ પહાડી છે,
તથાપિ દક્ષિણમાં રસાળ ખીણો છે. એણી તરફ બેકલ નામે મીઠા પાણીનું સરોવર છે
તેના જેવું મોટું આખી દુનિયામાં એકે નથી.

રુશિઆનું તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—તારકંદ અને સમરકંદ.

સિરદ્યા નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલા મૂલક ત્યાંના ખાનો પાસેથી ઇશિઆએ છતી
લીધે છે તેને ઇશિઆનું તાર્તરી કહે છે. એમાં સૌથી મોટું શહેર તારકંદ છે. પરંતુ સૌથી
વધારે પ્રખ્યાત સમરકંદ છે. એ છેલ્લું શહેર બ્રિટાનિયાની પાસે દક્ષિણમાં છે. એ તૈમુરની
રાજધાની હતી અને એમાં તેની કબર છે.

(૮) જાપાન.

આર મોટા અને બીજા ઘણા નાના દ્વીપો મળીને જાપાન દેશ
થયેલો છે. એ બેટની અને તેની પાસેના એશિઆના મૂલક નીચે
જાપાની સમુદ્ર છે. નિકોન અને યસો એ સર્વેથી મોટા બેટ છે.

* આમૂર નદીનો અગ્નિકોણ તરફનો કાંઠો ચીન પાસેથી ઇશિઆએ હાલમાં છતી
લીધે છે.

નિક્કોનમાં યદો શહેર છે તે હાલ રાજધાની છે અને નાગાસાકી મુખ્ય બંદર છે.

રાજકરનાર પાદશાહને મુકાદો (પૂજ્ય) કહે છે. હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય એશિયાના બધા દેશો કરતાં એમાં વસ્તી વધારે છે. લોકો ખુદિવાન છે તથા વિધા હુનરમાં પ્રવીણ છે. તલવાર, ચીનાઈ વાસણ તથા લખોરેલાં વાસણ સારાં બનાવે છે. દેશની ભૂમિ રસાળ છે અને એમાં સોનું, રૂપું, તાંબુ, અને કાચલા મસ નીકળે એવી ખાણ છે.

(૧) ચીનાઈ રાજ્ય.

વિસ્તારમાં ચીનનું રાજ્ય દુનિયામાં ત્રીજો નંબર છે. પહેલો નંબર હંગેલાંડનું રાજ્ય અને બીજો નંબર રશિયાનું છે. વસ્તીમાં ચીન ત્રીજી સ્થાને આવેલું છે. એ રાજ્યમાં લગભગ ૪૮ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

ચીનાઈ રાજ્યના પેટામાં શુદ્ધ ચીન દેશ, ચીનાઈ તાર્તર (મોંગોલિયા સહિત) અને તિબેટ. શુદ્ધ ચીન અને તિબેટની વચ્ચે યૂનલિંગ નામે ઊંચો પર્વત છે. પેઈહો, હોઆંગહો, યાંગસેક્યાંગ અને કંતાન નામે મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી વહે છે. ચીનના રાજ્ય પ્રદેશમાં થઈને તેઓ પાસિફિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય બેટ-હેનાન અને ફારમોસા. પ્રારમોસા પીળા અને ચીનાઈ સમુદ્રની વચ્ચે હોઈ તેની અને ચીનની વચ્ચે પ્રારમોસાની સામુદ્રધુની છે.

મુખ્ય શહેર-પેકિન રાજધાનીમાં પાદશાહ રહે છે. બીજું મોટું શહેર નાનકિન યાંગમેક્યાંગ નદીને કાંઠે છે. એમાં હુનરનાં કારખાનાં ઘણાં છે. નાનકિનની પાસે શાંગહાય અને દક્ષિણમાં કંતાન એ બે મુખ્ય બંદર છે. •

ચા, ખાંડ, રેશમ, સૂતરાઈ કાપડ, રમકડાં, મખમલ, સાટીન, ચીનાઈ વાસણ, વગેરે પરદેશ ખાતે જાય છે. ભરતખંડનું અફીણ ચીનમાં બહુ બપે છે. કંતાન નદીના મુખ આગળ હોંગકોંગ બેટ છે તે ઇંગ્રેજને તાબે છે. મકાઈ બેટ પોનુગીઝ લોકના હાથમાં છે. ચીના લોક હોશિઆર અને ઉધોગી છે. દેશમાં ઘણી નહેરો એમણે કરી છે. ખેતીનું કામ પણ અહિં સારું ચાલે છે. દુનિયાના લોકને ચાનો છાંડ તેમના વડે જાણવામાં આવ્યો. ચીની ચલાણાં, રકાબી વગેરે વાસણો તથા રેશમી માલ બનાવવામાં ચીના લોકના જેવા બીજા કોઈ નથી. તેમના દેશમાં મુલ્યવાન ખનિજો હોવાથી બીજા હુનરોમાં પણ તેઓ સરસ છે. બંદૂકના દારૂની બનાવટની, છાપવાની કળાની તથા હોકાધનની શોધ તેમણે કરી એવું કહેવાય છે.

ચીનાઈ તાર્તરી (મોંગોલિઆ સુદ્ધા)--એ ચીન અને તિબેટની ઉત્તરે છે. એમાં મુખ્ય પર્વત કુવેનલૂન છે ને મુખ્ય નદી આમૂર છે; વળી એમાં ગોબી નામે મોટું રણ, કોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને કોરિઆ સામુદ્રધુની છે.

સેંકડો વર્ષ ઉપર ચીના લોકે ચીન અને ચીનાઈ તાર્તરીની વચ્ચે મોટો કોઠ મુગ-લોને લંટવા આવતા અટકાવવાને બાંધ્યો હતો ને હજી છે. ચીનાઈ તાર્તરી અને તિબેટની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વતો છે. ચીનાઈ તાર્તરીના પેટામાં (૧) કોરિઆનો* દ્વીપકલ્પ છે. જાપાની સમુદ્ર અને પોળા સમુદ્રની વચ્ચે એ દ્વીપકલ્પ છે. એની અને જાપાનની વચ્ચે કોરિઆની સામુદ્રધુની છે. (૨) ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ઊંચો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાં ઝાઝોથી જરેલાં વન ધણાં છે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ રસાળ ભૂમિ પણ છે. (૩) મધ્યે અને નેરૂંથ પૂણામાં ગોબી રણ છે. કારાગર આગળ ચાકૂળ બેગના મૂલક સૂધી એ રણની હદ ગચેલી છે. ચીનાઈ તાર્તરીની મુખ્ય નદીઓમાં ઉત્તરમાં આમૂર નદી તથા દક્ષિણમાં ચીનની નદીઓના ઊપલાણનો ભાગ છે. કાંઠા તરફ ધાતુની ખાણો લોક ખોદે છે, તથા માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે; ઉત્તરમાં જમીન ખેડે છે, તથા મૂતર, રેશમ, વગેરેનાં કારખાનાં ચલાવે છે. બીજા ઠંડાણે લોકો તંબુમાં રહે છે, પોતાનાં બકરાં, ઢોર, અને ઊંટ ઉપર નિર્વાહ કરે છે, અને ઘોડે બેસી અહિં તહિં ભટકે છે. વેપારીઓની વણજરો ચા અને હીર લઈને એ દેશમાં થઈ સેબીરિઆના ક્રિઆપ્ત શહેરમાં જાય છે. એ માલને સાટે પરમી ચામડાં, અને અનેક જાતના ગૂંદર તેઓ લાવે છે.

તિબેટ--સ્વતંત્ર અને ચીનાઈ તિબેટ એવા પહેલાં તિબેટના બે ભાગ હતા. હમણા સ્વતંત્ર તિબેટ કાશ્મીરના રાજ્યમાં છે (કાશ્મીરનું વર્ણન જુઓ). ચીનાઈ તિબેટ અને તાર્તરીની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે અને તિબેટ અને કાશ્મીરની વચ્ચે કારાકોરમ પહાડ છે, તથા તિબેટ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. તિબેટ એ પર્વતને મથાળે આવેલો જીઓ પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદીઓ--સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્ર, હરાવદી, યાંગસેક્યાંગ, અને હોઆંગહો.

એ નદીઓનાં મૂળ તિબેટમાં છે. એમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રનાં મૂળ એક એકની પાસે છે, પરંતુ તેમની વચમાં પહાડ છે. એમાંની પહેલી પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહેતી હિમાલયનો ફેરો ફરી નીચે દક્ષિણમાં ઊતરે છે, અને અરબી સમુદ્ર તથા બંગાળી સમુદ્રમાં ભળે છે.

સરોવર--તિબેટમાં સરોવરો ધણાં છે. તેમનીનૂર અને પાલતે બ્ર-

* કોરિઆ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એમ માનવામાં આવે છે કે જે સરકારો એમાં રાજ્ય કરે છે તેઓ ચીનને તાબે નહોતાં સ્વતંત્ર છે.

સાપુત્રની નજીક છે. રાવળ-હદ અને માન સરોવર સતલજની પાસે છે.

મુખ્ય નગર લાસા છે.

દેશની રાજધાની અને બૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ લાસા છે. એ ધર્મના મુખ્ય આનંદ આર્યને મહાલામા કહે છે. તેનું રહેઠાણ એજ નગરમાં છે. દુનિયામાં બીજા હરકોઈ ધર્મ કરતાં બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા વધારે છે. ચીન, શ્રીલંકા, તંબા, અને બીજા દેશોમાં તે પસરેલો છે. તિબેટના લોકની રીતઝાત તેઓના ભાષાત તત્તાર કે મુગલ લોકના જેવી છે. એ અને ચીનના લોક એક શાખાના છે. તિબેટમાં કેટલાક લોક ખેતી કરે છે, કેટલાક ઉપયોગી હુનર કરે છે, પરંતુ તેમનો ઘણો ભાગ પોતાનાં ઢોરોને લઈ અહિં થી તહિં ભટકે છે. આખલા અને ઘેટાં ઉપર તેઓ ભાર લાદે છે. શાલ વણવાનું કામ તેમના વેપારની મુખ્ય જાણસ છે.

(૧૦) હિંદી ચીન.

ચીનાઈ રાજ્યની દક્ષિણે, અને ભરતખંડની પૂર્વે એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે બંગાળી સમુદ્ર તથા આરાકાનની કિનારે આવેલા પર્વતો છે. એ દેશમાં પુષ્કળ અનિજ, ઝાડ, અને ખેડવા લાયક જમીન છે. લોકો અખરદાર છે. ઘંટ, લખોટલાં વાગણ, કાપડ, કાચ, વગેરે બનાવવાના હુનરમાં આરાકાન છે. તેઓ કંઈક હિંદુને અને કંઈક ચીનાને મળતા છે.

દેશના વિભાગ—૧. બ્રહ્મદેશ, ૨. શિખામ, ૩. મલાયા, અને ૪. કોચીન ચીન એવા ચાર ભાગ છે.

(૧) બ્રહ્મદેશ—દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ભાગને બ્રહ્મદેશ કહે છે. એ માર્તાબાનના અખાતને મળનારી ઇરાવતીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય શહેરો—માંદલેજ, અલા, અમરપુર, અને માકસોવા.

એમાં કોંચી જતના સાગ બહુ કોંગે અને ડાંગર પાકે તેવી સારી જમીન છે. આસામ,* આરાકાન, અને તિનાસરીમ પ્રાંતો ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં ઈંગ્રેજે રાજ કર્યા હતાં. ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પેયુ નામે એથો પ્રાંત તેમણે બીજી વારની લડાઈમાં જીતી લીધો. આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેયુનો રાજકારભાર ભરતખંડના ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે રહી એક મુખ્ય કમિશનર ચલાવે છે.

આરાકાન, તિનાસરીમ અને પેયુ એ ત્રણ પ્રાંતોમાં ઇરાવતીને કાંઠે રંગુન મોટું બંદર છે. આરાકાન, પ્રોમ, અને પેયુ એ મોટાં શહેર છે. મુલમૈન એ મોટું બંદર છે.

* આસામનું વર્ણન બંગાળના વર્ણનમાં છે.

સ્વતંત્ર શ્રક્ષદેશનો રાજ્યવહીવટ ત્યાંનો મહારાજ ચલાવે છે. ઈરાવદીને તીરે માંદલેજમાં એની રાજ્યગાદી છે. આવા, અમરપુર, અને માદસોખા એ શહેરો પહેલાં વારા કરતી ગળ્યધાની હતાં. શ્રક્ષીલોક સ્થળમાર્ગે ચીન જોડે વેપાર ચલાવે છે. ચોખા અને મીઠાને સાટે સૂતરાઈ, હીરામળ, અને ઊનનાં કપડાં લાવે છે.

(૨) શિઆમની રાજ્યધાની વાંકોક નગર મૈનામ નદીને બંને તીરે છે.

શ્રક્ષદેશની પૂર્વે શિઆમનું રાજ્ય છે. એ બેની વચ્ચે પર્વતો છે. એ મૈનામ નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. ઉત્તરમાં લાઓ કે શાન સંસ્થાનો ઉપર તથા કેટલાંક મલાયી સંસ્થાનો ઉપર શિઆમના રાજનો અમલ છે. શિઆમ અને શ્રક્ષદેશનો વેપાર એક સરખો છે. શિઆમની જમીનમાંથી રત્ન નીકળે છે.

(૩) મલાયા દ્વીપકલ્પ છે. કુંગી મંયોગીભૂમિ વડે ઉપરની જમીન જોડે મંધાપલો છે. સુમાત્રા અને મલાયાની વચ્ચે મલાક્કાની સામુદ્રધુની છે.

મલાયામાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો છે તેમાંનાં કેટલાંક શિઆમના રાજના તાબામાં છે. બાકીનાં સ્વતંત્ર અને ઈર્થજનાં મિત્ર છે. મલાઈ લોક મુસલમાની ધર્મ પાળે છે, અને હિંદીચીનની બાકીની વસ્તી બૌદ્ધ ધર્મી છે.

મલાયા દેશમાં મલાક્કા અને વેલ્લેસ્લી એ ઈર્થજનાં મંસ્થાન છે. મલાક્કાની સામુદ્રધુનીમાં પીનાંગ અને સીંગાપોર ખેટ છે તે પણ તેમને હાથ છે. ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને માટે એ ખેટોની સ્થિતિ બહુ અનુકૂળ છે.

(૪) કોચીન ચીન. મુખ્ય શહેર સાઈજોન અને હુ છે. મુખ્ય નદી-કામવોદોઆ.

એની અને ગિઆમની વચ્ચે પણ પર્વતો છે. કામબોડીઆ નદીના મુખની આસપાસનો મૂલક અને કામબોડીઆનો રાજ ક્રાન્સને તાબે છે. વળી કાંઠા ઉપર સાર્થજોન શહેર છે તે પણ ક્રાન્સને તાબે છે. બાકીનું કોચીન ચીન અનામના રાજના હાથ નીચે છે. ઈશાન કાંઠે હુ નામે મોટું નગર છે તે એ રાજની રાજધાની છે.

(૧૧) સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

એ ખેટ ભરત ખંડની દક્ષિણે છે. એની આકૃતિ જમરખ (જમરખ) ના જેવી છે. એની અને ભરત ખંડની વચ્ચે પાકની સામુદ્રધુની તથા મનારનો અખાત છે. પાકની સામુદ્રધુની અને મનારના અખાતની વચ્ચે કેટલાક ખેટ તથા ટેકરા છે. એ ટેકરા અને

બેટ મળી ૬૦ મૈલ લાંબી પાળ જણાયછે તેને રામનો સેતુ કહેછે. એ પૂલ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દ્વીપોમાં મનાર અને રામેશ્વર એ બે મોટામાં મોટા છે.

એ ટાપુઓનો વિસ્તાર લંકાથી મદ્રાસના અગ્રિકોણ તરફના કાંઠા સુધી છે. તેઓની અને ટેકરાની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે, તેમાં નાની આગબોટો તથા વહાણો જઈ શકેછે. બહારોબહાર લંકાની નીચે થઈ મોટાં વહાણો જાયછે તેને બદલે ભરતખંડ અને લંકા એ બેની મધ્યે થઈને જાય માટે પાંખેન નામે સર્વથી સરસ ખાડી છે તેને ઊંડી ખાદવાનો ઈશ્રેજ સરકારનો વિચાર છે.

લંકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સને ૧૮૧૫ સુધી એ દ્વીપનો કેટલોક ભાગ વલંદા તથા ફ્રેંચને હાથ હતો, પરંતુ હાલમાં આખો બેટ ઈંગ્લાંડની મહારાણીને તાબે છે. એનાપર અમલ કરવાને તે નોખો ગવર્નર ઠરાવેછે. એની મધ્ય અને દક્ષિણે પર્વતો છે, પરંતુ ઘણાખરા કાંઠાની ભૂમિ નીચી છે. એ પર્વતોપર જંગલો તથા રસાળ મેદાન અને ખીણો છે. સર્વથી ઊંચા પર્વતો પેદાતાલા ગદા અને એલિઆ છે. પરંતુ અતિ પ્રસિદ્ધ પર્વત આદમની ટેકરી છે. તેના શિખર પર બુધનાં પગલાં છે એવું બૌદ્ધ ગૌરજીઓ કહેછે. એ બેટની પૂર્વ દિશાએ આવેલા પર્વતોની તળેટીએ ઘાટાં જંગલોમાં ઘણાંક મોટાં શહેરોનાં ખંડેરો ઢંકાઈ ગયાંછે. એ ક્રિયા લોકે બાંધેલાં તે જણાયું નથી. તેમને તુટ્યાને અને લોકની સાંભરણમાંથી ગયાને ઘણા કાળ થયોછે. પશ્ચિમ કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે અને તેને પાણી પુષ્કળ મળેછે. એ કાંઠે તાપ પડેછે અને ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે તથા વનસ્પતિ પુષ્કળ થાયછે. ડુંગરની હવા વધારે તંદુરસ્ત છે અને ત્યાં ખૂબ દાણાની ઘણાં મોટી વાડીઓ છે. એ બેટમાં સર્વ ઠંડાણે વરસાદ બહુ વરસેછે, અને આપણા દેશમાં જેટલા માસ સુધી વરસેછે તેના કરતાં અહિં વધારે માસ સુધી વરસેછે. ત્યાં પ્રથમ આપણી પેઠે નૈરૂથ કોણમાંથી વરસાદ આવેછે અને ત્યારપછી મદ્રાસની પેઠે પૂર્વમાંથી વરસેછે. તજ, મરી, વગેરે તેજનાને માટે એ બેટ પ્રખ્યાત છે. વળી નાજિએર અને બીજાં મેવાનાં ઝાડ ઊગેછે. ડાંગર, રૂ, ગળી, શેરડી, તમાકુ, અને બીજાં ઘણાં છાડ ઊગેછે. એ બેટમાં લોઢું અને બીજાં ખનિજ પુષ્કળ જડેછે, અને મુખ્યત્વે રત્નોને માટે એ બેટ પ્રસિદ્ધ છે. એની આસપાસના દરિયામાં માછલાં પુષ્કળ થાયછે, તે પકડવાનો મોટો રોજગાર ચાલેછે, અને વાયવ્ય કોણના કાંઠાપર મોતી પાકેછે. ધાતુના ઘાટ તથા ટોપલી, કંડીઆ અને દોરડાં વગેરે બનાવવામાં લોકો હોશીઆર છે. પશ્ચિમ કાંઠાપર મીઠું પાકેછે તે ભરતખંડમાં આવેછે. ઘાટાં જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટોળે ટોળાં હજી ભેવામાં આવેછે. એ જંગલોમાંથી ઈમારતી લાકડું ભરતખંડમાં આવેછે. એ બેટમાં સિંહલી, હિંદુ, અને પહાડી લોક વસેછે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાપર વસનારા સિંહલી લોક શાંત પ્રકૃતિના છે, અને તેમને પોતાની જુદી ભાષા છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળેછે. લંકાની તથા બ્રહ્મદેશનાં ધર્મ પુસ્તકોની ભાષા પાલી કહેવાયછે. લંકામાં ઘણાખરા હિંદુઓ તામિલ છે. તેઓ મદ્રાસ ઈલાકામાંથી આવીને વસ્યાછે. આ તામિલ લોક હાલમાં જડના બેટ તથા લંકાના આખા ઉત્તર ભાગમાં વસેછે. તેઓ એ

બેટના બીજા ભાગમાં મજૂરી કરવાને વશાછે. લંકામાં વસનારી જાતોમાં કાંદી લોક તથા પહાડોમાં વસનારી બીજી વગડાઉ જાતો છે.

લંકાનું મુખ્ય શહેર કોલંબો પશ્ચિમ કાંઠાપર બંદર છે. બેટની દક્ષિણે તથા દોંદ્રા હેડની પશ્ચિમે પાઈન્ટ ડી ગાલ નામે સુંદર બંદર છે, તેમાં યૂરોપ, મુંબઈ, કલકત્તા, ચીન, અને આસ્ટ્રેલિઆની આગબોટો અને વહાણો એકઠાં થાયછે. બેટની ઈશાન કોણમાં મહાવિદ્યા ગંગા નામે નદીના મુખ સહિ ત્રિકાંમાલી નામે ત્રીજું બંદર છે, તથા ઉત્તરે પાઈંટેપેટ્રો નામે ચોથું બંદર છે. બેટની મધ્ય ભાગે પહાડમાં કાંદી નામે જૂની રાજધાનીનું શહેર છે. કાંદીથી કોલંબો સૂધી રેલવે બાંધીછે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

૧. ભરતખંડ. એશિઆની દક્ષિણમાં ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પો છે, તેમાં સૌથી મોટો અને અગત્યનો દ્વીપકલ્પ ભરતખંડ છે. ઉત્તરે ભરતખંડ અને તાતારની વચ્ચે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત છે, તથા તિબેટ અને ભરતખંડની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. એ પર્વત આખી દુનિયામાં સર્વથી ઊંચો છે અને તેનાં શિખરો બરફથી મદદ ઢંકાયલાં રહેછે; પશ્ચિમે મુલેમાન પર્વતોની પેઠીએ અફઘાનિસ્તાન છે અને હિમાપર્વતની પેલી બાજુએ બલુચિસ્તાન છે, નરત્યે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અગ્નિકોણમાં હિંદી મહાસાગર અને બંગાળી ઉપસાગર છે, પૂર્વે બ્રહ્મદેશ અને ભરતખંડની વચ્ચે જંગલ અને ડુંગરા છે. એ ડુંગરા આરાકાન પ્રાંત અને બીજા પર્વતો સૂધી છે. ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ચીનાઈ રાજ્યના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે. ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ ભૂમિ જેટલો એ વિસ્તાર છે. આખી દુનિયામાં ચીનની વસ્તી સર્વથી વધારે છે અને ચીનથી ઊતરતે દરજે ભરતખંડ છે. ભરતખંડમાં

૨૫,૫૦,૦૦૦ (૨૫ા કરોડ) માણસની વસ્તી છે. કાશ્મીરની ઉત્તરથી તે કન્યાકુમારી સૂધી ભરતખંડની લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ થાય છે, અને સિંધથી આગામ સૂધી પહોળાઈ ૧૮૦૦ મૈલ થાય છે. ભરતખંડ ત્રિકોણાકાર છે તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય છે. ગૂજરાતની પશ્ચિમથી તે ગંગાનદીની પાસેના બુદ્ધેખંડસૂધી પહોંચેલા વિંધ્યાચળે એ ત્રિકોણના એ ભાગ ફેર્યાં છે. એમાંના ઉત્તરના ભાગનું નામ (૧) હિંદુસ્તાન (હિંદુસ્થાન) છે, અને દક્ષિણના ભાગનું નામ (૨) દક્ષિણ (દખણ) છે.

હિંદુસ્તાન. હિંદુસ્તાનના છ પ્રાંત કરી શકાય, ૧. હિમાલયની તલ્લેટીનો ઢલ્લો પ્રદેશ. ૨. સિંધુનદીનો પ્રદેશ. ૩. રેતીનું રણ. ૪. મધ્ય હિંદુસ્તાનનો અને થોડો રજવુતાનાનો ઝંબો પ્રદેશ. ૫. ગંગાનો પ્રદેશ. અને ૬. બ્રહ્મપુત્રનો પ્રદેશ.

(૧). હિમાલયના ઢળતા પ્રદેશનો ઝાઝો વિસ્તાર છે. તેની દક્ષિણ સરહદ ઉપર ખરફથી ઢંકાયેલા હિમાલયની મમાંતર રહેલા પર્વતોની હાર છે તેમાંના મુખ્યને સિવાસિક પહાડ કહે છે. એ પહાડ સતલજ અને જમનાની વચ્ચે છે. એ મુતકમાં કાશ્મીર, નેપાળ, ભુતાન, વગેરે દેશી રાજ્યો છે, અને ઓછા સુધરેલા પહાડી લોકો તેમાં વસે છે. હિમાલયમાં વનસ્પતિ ખુબ પ્રકૃતિ થાય છે. દેવદાર, ઓક, વગેરે અનેક મોટાં વૃક્ષો તથા ઘણા સુંદર છોડવા ઊગે છે. ઘણાક પહાડોપર અધોર વન છે તેને તેરિ કહે છે. ત્યાં હવા પાણી ખુબ નબળાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ ખુબ રહે છે.

(૨). સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં પંજાબનો ઘણાંખરો ભાગ અને આખો સિંધ પ્રાંત આવેલા છે. સિંધુ નદીના મુખતરે તિબેટના વર્ણનમાં જુઓ. તિબેટમાંથી આવી કાશ્મીરમાં થઈ એ નદી હિંદુકુશ અને હિમાલયની વચ્ચે વહેતી પંજાબમાં પેસે છે. અટકા

* મુગલ પાદશાહોએ નર્મદા નદી સૂધીના મૂલકને હિંદુસ્તાન અને તેની પેલીમરનાને દક્ષિણ ગણ્યો હતો.

† અટક આગળ નદી ઓળંગવાનો પાર છે ત્યાં થઈને ભરતખંડપર સ્વારી કરનારાઓ આ દેશમાં પેઠા છે તેને માટે અટકનો પાર પ્રખ્યાત છે.

આગળ કાબુલ નદી તેને મળેછે અને પંજાબની દક્ષિણમાં તે પંચનદને ભેગી થાયછે. એ પાંચ નદીનાં નામ જેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆ, અને સતલજ છે. સતલજ સિવાય એમાંની ચારનાં મૂળ હિમાલયની દક્ષિણ બાજુએ છે. સતલજનું મૂળ તિબેટમાં સિંધુની નજીક છે ત્યાંથી પર્વતમાં થઈને એ નદી ઊતરેછે.

(૩). સિંધુના પ્રદેશની પૂર્વે મોટું ર.ન છે. એ રણની પૂર્વ હદ ઉપર અરવલીના ડુંગરા, ઉત્તરે સતલજ અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ છે. આ રેતીના ઊજડ રણમાં કોઈ કોઈ ડોકાણે રસાળ ભૂમિ છે. જમલમેરનું રાજ્ય એવી જમીનમાં છે; રસાળ જમીનનો એના જોડો વિસ્તાર રણમાં ખીલે કોઈ ડોકાણે નથી. એ રણના અગ્નિ ખૂણામાં મારવાડ અને ખીજાં રજપૂત સંસ્થાનો છે ત્યાંની ભોંયમાં અનાજ વગેરે પાકેછે. ગુજરાતની મરહદ ઉપર અરવલી અને વિંધ્યાચળ પર્વત જોડાઈ જાયછે. ઉત્તર ભણી અજમેરથી આગળ વધી દિલ્લીની પડોશસૂઝી અરવલી ડુંગરો ગયેલાછે. એમાં સૌથી ઊંચો એના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો આબુ પર્વત છે.

(૪). મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપૂત સંસ્થાનના ઊંચા પ્રદેશનો ઢાળ ગંગા તરફ ઊતરેછે. એની પશ્ચિમ સીમાએ અરવલીના પર્વત છે અને પૂર્વે બુદેલખંડનો વિંધ્યાચળ છે. એ પ્રદેશનું રૂપ એક મરખું નથી. સીતાડ વગેરે ડુંગરો તથા ઘણાંક રસાળ મેદાન એમાં છે. રજપૂત સંસ્થાન, માળવા, અને બુદેલખંડનો મરખ ભરતખંડ ભાગ એમાં આવેલોછે. રજપૂત સંસ્થાનોમાંનાં ઉદેપુર (મેવાડ), અજમેર, જેપુર, મરતપુર, અને ખીજાં નાનાં રાજ્યો તથા માળવા અને બુદેલખંડમાંનો હોલ્કરનો, સિંધિયાના, ભોપાળનો, રેવાનો, તથા ખીજા રાજાઓનો મૂલક એમાં છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય નદીઓ ચંબલ, સિંધ, અને વતવા છે. એ નદીઓનો સંગમ જમના જોડે થાયછે. જમના ગંગાને મળેછે.

(૫). સિંધુનદીના મૂળની પાસે ગંગાનું મૂળ છે ત્યાંથી અગ્નિ

અને પૂર્વ દિશા ભણી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે અને વિંધ્યાના ઉત્તર ઢાળે એ નદી વહેછે. જમણે* કાંડે અલાહબાદ આગળ જમના નદી અને પછા આગળ સોન નદી એને મળેછે. ડાબે કાંડે ગોમતી, ગંડકી, ગોગરા અને કૌશીકી એને મળેછે. ગંગા અને તેને મળનારી મોટી નદીઓના કાંઠાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તીર્ણ અને રમણ છે. એમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને જંગાળા† છે. પૃથ્વી ઉપર ફેટલાક દેશોમાં બીજા સર્વ દેશો કરતાં વધારે પાક થાયછે. જંગાળાની જમીન પણ એ પ્રકારની છે, કેમકે ગંગા નદી રમણ માટી લાવીને તે ઉપર પાથરેછે. ભરતપંડના ઇતિહાસમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ બહુ પ્રખ્યાત છે. અલાહબાદ સૂધી આગબોટો જઈ શકેછે. એને ઘણાં મુખ છે. પરંતુ તેમાંનું સૌથી પશ્ચિમે રહેલું હુગલીનું મુખ ઘણું કરીને વહાણ ચલાવવાના ઉપયોગમાં આવેછે. જંગાળાની નૈરત્ય કોણમાં છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના જિંયા પ્રદેશ આગળ ગંગાનો પ્રદેશ પૂરો થાયછે ત્યાં થઈને બ્રહ્મણી અને બીજી નદીઓ જંગાળી ઉપસાગરને મળેછે.

(૬) બ્રહ્મપુત્ર નદની ઉત્પત્તિ તિબેટમાં છે (તિબેટ જુઓ). હિમાલયને પૂર્વ છેડેથી ઊતરી આગામ અને જંગાળામાં વહેછે. એ નદીની સર્વથી પશ્ચિમમાં આવેલી શાખાનો સંગમ ગંગાની સર્વથી પૂર્વમાં ગયેલી શાખા નેડે થાયછે. બ્રહ્મપુત્રના પ્રદેશની પૂર્વે ચિતાગોંગ, ટીપરાહ, સાશી, ગારો, અને બીજા પહાડ છે.

૨. દક્ષિણ દેશ. કચ્છનો માર્કડો મૂલક મોટા રણ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલોછે, અને સિંધમાંથી ગૂજરાત જવાનો તે માર્ગ છે. આ દેશના લોક કચ્છને અને ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમાં ગણતા નથી. તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગણાયછે. તેઓનું વર્ણન જુદું કરવામાં આવ્યુંછે. વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે આવેલા મૂલકને દક્ષિણ દેશ કહેછે. એમાં મદ્રાસ ઈલાકો, મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઈલાકાનો ઘણો-

* નદીના પ્રવાહની દિશામાં ઊભા રહેતાં જમણે હાથે જે કાંઠો હોય તે જમણો કાંઠો.

† અસલના વખતમાં શુદ્ધ જંગાળાને હિંદુસ્તાનનો ભાગ ગણતા નહિ.

અરો ભાગ, તથા હૈદરાવાદ, મૈસૂર, અને ખીખં નાનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણના ચાર સ્વાભાવિક ભાગ થઈ શકેછે. ૧. નર્મદાનો પ્રદેશ. ૨. શુદ્ધ દક્ષિણ. ૩. પૂર્વ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ. અને ૪. પશ્ચિમ કિનારાનો નીચાણનો પ્રદેશ.

(૧) વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે નર્મદાનો ઊંડી ખીણ છે અને નર્મદાની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત પૂર્વ પશ્ચિમ વિંધ્યાની મધ્યાંતર પથરાયલાં છે. સાતપૂડા પર્વત આગળ કહ્યા પ્રમાણે છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના ઊંચા પ્રદેશ સૂધી ગયેલાં છે અને પશ્ચિમમાં તેઓ ગૂજરાત માંહેલા રાજપીપળા સૂધી ગયેલાં છે. સાતપૂડાની દક્ષિણે તાપીનો પ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાપી એકબીજાં મૂળ મધ્ય પ્રાંતના ડુંગરોમાં છે. એમની અને વેન ગંગા, મહા નદી, અને ખીજી નદીઓની વચ્ચે એ પહાડી પ્રદેશ છે. એ નદીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ ભણી વહેછે. એમના વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. નર્મદા અને તાપી ગૂજરાતમાં પશ્ચિમે વહેછે.

(૨). નર્મદાના નીચા પ્રદેશની દક્ષિણે શુદ્ધ દક્ષિણ* છે. એ દક્ષિણ દેશ ચારે તરફ આવેલા પર્વતને મથાળે ત્રિકોણાકાર છે. ઉત્તરના ડુંગરા ઉપર કહેલા સાતપૂડા છે. એ પહાડોનો વિસ્તાર (સાતપૂડાના બંને છેડેથી) દક્ષિણ દિશા તરફ છે. કન્યાકુમારી આગળ પહોંચ્યા પહેલાં તેઓ મળી જાય છે. ત્રિકોણનું શિરોબિંદુ અહીં છે. પૂર્વ પશ્ચિમ પ્રમરેલી એ શાખાઓને પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ કહેછે. સહ્યાદ્રિ એટલે પશ્ચિમ ઘાટવધારે ઊંચા છે તેથી તેમાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ દિશાએ દક્ષિણ દેશમાં થઈને જંગાળના અખાતને મળેછે. એ નદીઓમાં મુખ્ય ગોદાવરી, રુષ્ણા, અને કાવેરી છે. નાશકની ઓડે ગોદાવરીનું મૂળ છે. જંગાળી ઉપમાગરને સખ્યા પહેલાં દક્ષિણ દિશાએથી આવનારી મંજીરા તથા મધ્ય પ્રાંત, આનંદેશ, અને વરાડના ઉત્તર દેશો તરફથી વહેનાર પેનગંગા, બરધા, અને વેનગંગાનાં એકઠાં

* શુદ્ધ દક્ષિણનો વિસ્તાર દેશી લોકોએ એક માન્યો નથી. કેટલાક મધ્ય પ્રાંતને એમાં ગણે છે અને કેટલાક નથી ગણતા. અહિં આપણે ગણ્યા છે.

થયેલાં જળ તેમાં મળેછે. સતારાની પાસે મહાબળેશ્વર આગળ કૃષ્ણાનું મૂળ છે. માર્ગમાં તેને વારુણા, મીમા, તુંગમદા, તથા બીજી ઘણી નદીઓ મળેછે. કાવેરી નદી કુર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ મૈસૂર તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં વહેછે. દક્ષિણના ઈંચા પ્રદેશમાં મધ્યે ઉકાણે પૃથ્વો દેખાવ અને જમીનનું રસાળપણું એક ઝરખાં નથી. પરંતુ એ પ્રદેશના બે ભાગ જુદા પાડી શકાય, —તેમની હદ વરધા નદીના મૂળ આગળથી તે ગોદાવરીને મળેછે ત્યાંસૂધી વરધાથી, અને પછી મંગમ થયા કેડે દરિયાસૂધી પહોંચે છે ત્યાંસૂધી બેડ નદીથી થયેલી છે. એ મર્યાદાની ઉત્તરે અને પૂર્વે મોટાં વન છે, અને તેઓમાં કોઈ કોઈ ઉકાણે ઈંચા પ્રદેશ છે. એ નદીઓના નેરત્વ ખૂણામાં આવેલો દેશ ડુંગરા અને જંગલ વગરનો નથી, તોપણ બહુધા અપાટ અને ખેડાણમાં આવેલોછે. કેટલાએક ગ્રંથકર્તા દક્ષિણનાં ઈંચા પ્રદેશનો બીજો ભાગ કૃષ્ણા નદીથી થયેલો ગણેછે. તેની ઉત્તરનો અને વધારે મોટો ભાગ શુદ્ધ દક્ષિણ અને તેની દક્ષિણનો ભાગ કર્નાટક અને મૈસૂર છે. મૈસૂરના દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરો છે, તેમને નીલગિરિ કહેછે. અહિં પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ એકઠા મળેછે. નીલગિરિની પછી પાલ્લવી અને બીજા ડુંગરો કન્યાકુમારી સૂધી આવ્યા જાયછે.

(૩). ઘાટની નીચેનો પ્રદેશ દક્ષિણનો બાજુએ કમરબંધ ભવો છે. પૂર્વ કાંઠાપર તે કેટલેક ઉકાણે વધારે પહોળો છે, અને નદીઓ રસાળ માટી ધમડી લાવેછે તેથી પાક ઝારો થાયછે. એ નદીઓ ઘણું કરીને સમુદ્રમાં બહુ મુખે પડેછે. મહા નદી પણ મોટી છે તે ઉત્તરમાં આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતના પહાડોમાંથી નીકળી કટક આગળ બંગાળી ઉપસાગરને મળેછે. પાલર, પન્નાર, અને બીજી નદીઓ મૈસૂરમાંથી આવી મદ્રાસ ઈલાકાના નીચા પ્રદેશમાં વહેછે.

(૪). કન્યાકુમારીથી તાપી નદી સૂધી જમીનનો માંકડો પટો પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઈંચા ભીંત ભવો આવેલો સહ્યાદ્રિ કોઈ નદીને એણી તરફ આવવા દેતો નથી. એના બદલામાં વહાણો ચાલી શકે

એવી ઘણીક ખાડીઓ તથા વહાણો ઊભાં રહી શકે એવાં કેટલાંક ખારાં છે. એ પૂર્વ કાંડે નથી. પશ્ચિમ કાંડાનો નીચાણનો પ્રદેશ પૂર્વ કાંડાના પ્રદેશ કરતાં વધારે માંકડો છે, તથા તેમાં ડુંગરા વધારે છે. પશ્ચિમ કાંડાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કહેછે, અને પૂર્વ કાંડાના દક્ષિણ ભાગને કાંરામાંડલ કહેછે.

દ્વીપ—ભરતપંડની છેક થડમાં સિંહલદ્વીપ છે. મલબાર કાંડાપર લક્ષદ્વીપ, કન્યાકુમારીની દક્ષિણે માલદીવ, અને મલાયા તથા બ્રહ્મ-દેશના કાંડાબણી આંદામન અને નીકોબાર છે. આ સર્વે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તાબે છે. બ્રિટિશ હાંડિયામાં જન્મને કાળે પાણીએ ચઢાવવાની એટલે અમુદ્રપાર કાઢવાની શિક્ષા થાયછે તેમને આંદામન બેટમાં મોકલેછે.

અનિજ—ભરતપંડની જમીનમાં લોહું અને ત્રાંચ મસ છે. આગલા વખતમાં ભરતપંડનું ગજવેલ કામ બહુ પંકાતું; જંગાળા અને મધ્ય પ્રાંતોમાંથી કાંચલા નીકળેછે. ઘણેક ઠેકાણેથી સૂરોખાર જડે-છે. પંચનબ અને રજપૂત સંસ્થાનોમાંથી માંકું નીકળેછે; બુંદેલખંડ, પં-નબ, અને બીજી જગ્યાઓમાં ઝોનું અને રત્ન છે. ભરતપંડના હીરા ઘણા પ્રખ્યાત છે, અને સિંહલ દ્વીપ (લંકા) ની આસપાસના દરિયામાંથી મોતી નીકળેછે, તે આખી દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાયછે.

ખેતીની નીપજ, વગેરે—ભરતપંડમાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઊગેછે. આગ, આલ, નીંમ, સૂખડ, વડ, કપાસ, ચંપો, આંબા, આંબલી, બાવળ, આલુ, શેતૂર (રેશમના કીડાના ઉપ-યોગનું), તાડ, નાળિયેરી, સોપારી, વાંસ, અને બીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો એ દેશમાં થાયછે. મરી અને એજનીનાં ઝાડ પશ્ચિમ કાંડે ઊગેછે. બીજા મસાલા અને તેજના તથા ઘણાંક ઉપયોગી વસાણાં હરકોઈ ઠેકાણે થાયછે. ડુંગરોમાં ચા અને કાફી (ખૂન) ઊગેછે. સપાટ જમીનમાં કપાસ, તમાકુ, અશીણુ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રાઈ, તલ, અને બીજાં અનેક જાતના છોડથી ખેત-રોનાં ખેતરો ભરાઈ ગયલાં જોવામાં આવેછે.

હિંદુસ્તાનના લોકનો મુખ્ય ખોરાક ઘઉં છે અને દક્ષિણના લોકનો જાજરી અને જુવાર છે. બંગાળમાં, બહારના ડેરલાક ભાગમાં, અને કાંઠાના નીચાણના પ્રાંતોમાં લોક ચોખ્ખા વધારે ખાય છે. ભરતખંડના ડેરલાક ભાગમાં તો લોકો વાર તહેવારને દિવસેજ ચોખ્ખા ખાઈ શકે છે. દક્ષિણના ડેરલાક ભાગમાં રાગી નામે હલકું ધાન્ય મળે છે. જવ ખાધામાં ઝાઝા આવતા નથી. ઘણીક જાતનાં કઠોળ, કેદમૂળ, મેવા, શાક, વગેરે થાય છે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ભરતખંડ કે હિંદના રાજ્યવિભાગ.

કૈમરે હિંદ એમણે ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલનો અમલ આ મોટા મૂલકપર ચાલે છે. એને વાઇસરાય કે રાજપ્રતિનિધિ પણ કહે છે. એને મદદ કરવાને બે કાઉન્સિલ એટલે મંત્રીમંડળીઓ ઠરાવી છે. એક એને અમલ કરવામાં મદદ કરે છે અને બીજી કાયદા કરવા લાગે છે.

ભરતખંડની રાજધાની કલકત્તા છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ વરસમાં કોઇ કોઇ વાર ફરવા જાય છે, અને બિનાયામાં પંજાબમાં સિમલા નામે સ્થળમાં કે હિમાલય મધ્યે બીજા સ્થળમાં ઘણું કરીને રહે છે.

ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે મુંગ્રહ અને મદ્રાસ હાલાકાના ગવર્નરો, પંજાબ, વાયવ્ય પ્રાંતો, તથા બંગાળના લેફ્ટેનેન્ટ (એટલે સાહેકારી) ગવર્નરો, મૈસૂર, મધ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, આગ્રા અને બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશના મુખ્ય કમિશનરો, હૈદરાબાદ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, રજપુતાના, નેપાળ, ભરતખંડ માહેલાં બીજાં મંસ્થાનોનાં અને ભરતખંડની સીમાની બહારનાં ઘણાં રાજ્યો, જેવાં કે આફ્રિકામાંના આંજિબાર, અરબસ્તાનમાંના મરકત, હરાન, બહ્મિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, તાતાર, તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, વગેરેના રે-

સિડંટ કે પોલિટિકલ એજંટો છે. લંકામેટ બાદ કરતાં ભરતપંડની આસપાસના બીજા મેટ ઉપર પણ ગવર્નર જનરલની મત્તા પહોંચે છે.

ભરતપંડનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૫,૮૨,૧૨૦ ચોરસ મૈલ છે તથા ૨૫,૫૦,૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ક્ષેત્રફળનો $\frac{૩}{૫}$ તથા વસ્તીનો $\frac{૪}{૫}$ ઇંગ્લેન્ડની મત્તા નીચે છે, અને બાકીનો દેશી રાજાઓના તાબામાં છે. એ દેશી રાજાઓમાંના ૧૫૩ રાજાઓને કૈસર હિંદ તરફથી મનદ મળી છે; નેપાળ, ભૂતાન, અને મણિપુર ના તથા કેટલીક પહાડમાં વસનારી જાતોના રાજાઓ સ્વતંત્ર છે. વળી ભરતપંડમાં પોર્તુગાલ અને ફ્રાન્સના તાબાનાં મંસ્થાનો ગવર્નર જનરલથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમની જોડે તેને દોરતી છે.

આપણે મુંબઈ ઈલાકામાં વર્ષીએ છીએ માટે મુંબઈથી શરૂ કરતાં ભરતપંડના જુદા જુદા પ્રાંતો અને મંસ્થાનોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

- (૧) મુંબઈ ઇલાકો.
- (૨) મદ્રાસ ઇલાકો.
- (૩) મ્હેસૂર અને કુર્ગનાં સંસ્થાનો.
- (૪) વરાહ મહિત હૈદરાબાદ સંસ્થાન.
- (૫) મધ્યપ્રાંતો.
- (૬) મધ્યહિંદ એજન્સિનાં સંસ્થાનો.
- (૭) રજપૂત સંસ્થાનો.
- (૮) પંજાબપ્રાંત.
- (૯) વાયવ્યપ્રાંતો.
- (૧૦) અયોધ્યાપ્રાંત.
- (૧૧) બંગાળા પ્રાંત.
- (૧૨) આસામનો મૂલક.
- (૧૩) નેપાળ, ભૂતાન, અને બીજાં સ્વતંત્ર પહાડી સંસ્થાનો.
- (૧૪) ભરતખંડ માહિલાં પોર્તુગીસ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર તળેનો બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશ વાસ્તવિક

રીતે ભરતખંડમાં નથી. એનું વર્ણન આગળ કરેલું છે, માટે અહિં કંઈ નથી. ભરતખંડની આસપાસના એક ઉપર ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોંચે છે, તેમનું વર્ણન અહિં કંઈ નથી, કેમકે તેઓ આજા અગત્યના નથી, અને આગલા પ્રકરણમાં તેમને જણાવ્યા છે.

જેમ જેમ તેમ આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમારા વાંચવામાં આવશે કે ઇંગ્લેન્ડ મૂલક અને દેશી રાજ્યો એકબીજા થઈ ગયાં છે; માટે ઉપર કહેલા ચૌદ વિભાગોમાંના ઘણાપરામાં ઇંગ્લેન્ડ મૂલક અને દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે મુંબઈ ઈલાકામાં કાઠીઆવાડનાં દેશી સંસ્થાનો તથા મદ્રાસ ઈલાકામાં ગવર્નર જનરલના તાબાનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો સમાય છે; અને પૂંજબ પ્રાંતમાં કાશ્મીર અને લેહ્-થેન્-લે ગવર્નરના તાબાનાં બીજાં સંસ્થાનો આવે છે. હિંદુ એ વિભાગમાં જે સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે તેઓ ઇંગ્લેન્ડનાં દોસ્ત અને મળતીઆં છે. બાકી રહેલા બારમાંના દરેક ભાગને માથે હકુમત કરનાર અધિકારી છે, તે તેનો જુદો વહીવટ કરે છે. એ અધિકારીની સંભાળ તથા મુદલા ઇંગ્લેન્ડ મૂલક કે દેશી રાજ્યોના યોગ્ય વહીવટને માટે ગવર્નર જનરલને તે જવાબદાર છે.

મુંબઈ ઈલાકાનું વર્ણન પહેલા ભાગમાં છે.

મદ્રાસ ઈલાકો.

એ ઈલાકો ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગમાં છે. ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લામાં મુંબઈ ઈલાકાને મદ્રાસ ઈલાકો અડકે છે તથા મૈસૂર સંસ્થાનને તે લગભગ વીંટાળેલો છે. મૈસૂરનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાનદીઓ વડે ત્રિકામના મૂલકથી એ ઈલાકો જુદો પડેલો છે; પરંતુ કૃષ્ણાનદીના નીચલા ભાગની ઉત્તરે પૂર્વધાટ અને દરિયા વચ્ચે બંગાળા ઈલાકાના ઓરિસ્સા (ઓદીઆ) પ્રાંત સુધી ગયેલો ઉત્તર સિરકાર નામ પ્રદેશ એ ઈલાકાનો છે.

એ ઈલાકાતું સેવકળ ૧, ૩૯, ૬૯૮ ચોરસ મેલ છે તથા ઉત્તરમાં ગંજમથ : કન્યા-કુમારી સૂધી અને કન્યાકુમારીથી ઉત્તર કાનડા સૂધી એ ઈલાકાના કાંઠાની લંબાઈ ૧૭૦૦ મેલ છે. ઉપર કહેલું છે કે મલબાર પ્રાંત ઉપરથી પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલબાર કાંઠા પાડયું છે અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા એક જૂના શહેરના નામ ઉપરથી તે કાંઠાના દક્ષિણ ભાગનું નામ કોરોમાંડલ કાંઠા પાડયું છે. આ લાંબા કાંઠા ઉપર ૧૪૪ બંદરો આવેલાં છે. પરંતુ મુંબઈ બંદર જેવું એકે સારું બંદર એમાં નથી. પૂર્વ કાંઠા ઉપર વિશાગપટ્ટણ, કોકણદ, મચ્છલીપટ્ટણ, મદ્રાસ, નેગાપટ્ટણ, અને તુતિકોરિન એ મુખ્ય બંદરો છે; અને પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર મુખ્ય બંદર કોચિન, કાલિકટ, તક્લીચેરી, કાનાનુર, અને મંગલોર છે. મદ્રાસના પર્વતો વિષે ઉપર કહી ગયા છીએ. આપણે અગાડી કહી ગયા કે ઊંચા નીલગિરિ પર્વતમાં પૂર્વ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટને મળે છે, અને હિમાલયની દક્ષિણ ભરતખંડમાં ઊંચામાં ઊંચા પહાડ નીલગિરિ છે તે પાલની તથા બીજા પર્વતો સાથે જોડાઈ કન્યાકુમારી સૂધી ગયેલા છે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર અને કાવેરી છે તેવિષે અગાડી કહી ગયા છીએ. કાવેરી નદીના એક મુખને કોલેરન નદી કહે છે. એ સર્વ નદીનું પાણી ખેતરોમાં લે છે, નહિતો પૂર્વ કાંઠાપરનાં તપેલાં અને સૂકાં મેદાનો ઊજડ રહેત. નૈરત્ય કોણલણીથી આવી મુંબઈ ઈલાકામાં વરસાદ વરસે છે તે આ પૂર્વ કાંઠાપર તથા પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વના ઘણાં પ્રદેશમાં વરસતો નથી. મદ્રાસ ઈલાકામાં વરસાદ ઓછો અને થોડો વરસે છે, સપ્તેમ્બર માસમાં શરૂ થાય છે, અને ઈશાન કોણમાંથી આવે છે.

દેશી રાજ્યોની વસ્તી બાદ કરતાં મદ્રાસ ઈલાકાની વસ્તી ૩, ૧૧, ૭૦, ૬૩૧ માણસની છે. ગંજમ અને ઉત્તરના પહાડી દેશોમાં ઉંચી લાખા, ત્યાંથી મદ્રાસ શહેર સુધી તેલંગ, મદ્રાસ શહેરથી મલબાર કાંઠાપર કન્યાકુમારી સુધી તામિલ, કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ કાનડા સુધી મલયાલયમ, અને દક્ષિણ કાનડા તથા ધારવાડ જિલ્લાની લગભગ બધી પ્રાંતમાં કાનડી લાખા બોલાય છે. ઈ. સ. ૧૬૩૮માં ઈંગ્લેન્ડ કોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ ખાંડેના તેની આસપાસ વસ્તી વધીને હાલ એ ઈલાકાની રાજધાની મદ્રાસ શહેર બન્યું છે. એમાં હાલ ૪,૦૦,૦૦૦ લોક વસે છે. મદ્રાસથી મુંબઈ સુધી રેલવે છે, અને તેની શાખા ગુંદાકલથી બધી સુધી જાય છે. વળી મદ્રાસથી તે કાલિકટ પાસે પશ્ચિમ કાંઠાપર બાઈપુર સુધી રેલવે જાય છે, અને તેની શાખાઓ મહારાષ્ટ્રથી બાંગ્લોર સુધી અને કાંઠાપર નેગાપટ્ટણ સુધી છે. રૂ, ગળી, તલ, દીવેલી વગેરે, ખૂન, ખાંડ, ડાંગર, અને ચામડાં એ ઈલાકામાંથી પરદેશ ખાતે ચઢે છે. મુખ્યત્વે કરીને બધીની આસપાસ રૂ પાકે છે, અને કાંઠા ઉપર ડાંગર પાકે છે. વેનાદમાંથી અને બીજા પશ્ચિમ ઘાટ માંહેલા પહાડી પ્રદેશોમાંથી ખૂનદાણા આવે છે. વળી એ ઈલાકામાંથી સુતરાઉ કાપડ અને દોરડાં પરમૂલક ખાતે ચઢે છે. પશ્ચિમ કાંઠેથી તેલના અને ચુદી જુદી જાતનું ઈમારતી લાકડું આવે છે.

મદ્રાસ ઈલાકામાં નીચે લખેલા પ્રાંતો છે:—

(૧) ઉત્તર સિરકાર—એ પ્રાંત સને ૧૭૬૬ માં હિદરાવાદના નિઝામે ઈંગ્લેન્ડ સરકારને આપ્યો. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ મચ્છલીપટ્ટણ અને ગોદાવરી નદીને તીરે રાજમંદરી એ ૬ મુખ્ય નગરો એમાં છે.

(૨) કર્ણાટક—એના વાયવ્ય ભાગ (ખભારી અને કડપા) સને ૧૮૦૦ માં નિઝામે આપ્યો, અને સને ૧૮૩૮ માં કનૂલના નવાબ પ.સેથી કનૂલ લઈ લીધું. સેલમ, મદુરા, તથા કોઈમટુર સિવાય કર્ણાટકનો બાકીનો ભાગ અર્ધાટના નવાબ અને તાંજોરના રાજા પાસેથી મળ્યો. સેલમ અને મદુરા સને ૧૭૮૨ માં ટિપુ સુલતાન પાસેથી લીધા અને કોઈમટુર સને ૧૭૮૮ માં ટિપુ મુઆ પાસે લીધું. કર્ણાટકમાં મદ્રાસથી ડોતરતું મોટામાં મોટું શહેર ત્રિચિનોપોલિ કાવેરી નદીને કાંઠે છે. પહેલાં ત્રિચિનોપોલિ નગરી હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતી, અને કોંજિવરમ નગર (કાંચી) પણ હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતું. પરંતુ કર્ણાટકમાં સર્વથી પ્રખ્યાત હિંદુરાજ્ય વિજયનગર હતું. ખભારી પાસે તુંગભદ્રાના કાંડાપર એ શહેરનાં તથા બીજાં મોટાં દેવળોનાં ખંડેરી હજી જોવામાં આવે છે.

(૩) મલખાર (વેનાદ અને દક્ષિણ કાનડા સહિત) સને ૧૭૮૮ માં ટિપુ પાસેથી લીધું. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૪૦,૦૦૦ ચો સ મૈલ છે. એમના વસ કરતાં પણ વધારે જિલ્લા કરેલા છે. એ સિવાય મદ્રાસ સરકારના તાબા હેઠળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન દેશી રાજધાની છે, તેમાં ૨૬,૦૦,૦૦૦ લોક વસે છે.

દેશી રાજ્યો.

એ દેશી રાજ્યોમાં ત્રાવણકોર અને કોચિન મુખ્ય છે. આ બે રાજ્યો ભરતખંડના નેરલ્ય કોણમાં છે. મલખાર અને ત્રાવણકોરની વચ્ચે કોચિન છે.

ત્રાવણકોર—એના ઉપર હિંદુ મહારાજનો અમલ છે, તેની રાજ્યગાદી ત્રિવાનદ્રમ છે. કાંડા ઉપર એ દેશની જમીન નીચી છે તેમાં ડાંગર અને સાયુઆખા* થાય છે, અને ડોંચા ઘાટના પ્રદેશમાં ઠામ ઠામ ફળ તથા તેજનાની વાડીઓ છે. એમાં પર્વતો છે તેમાં ઘાટાં જંગલો છે.

કોચિન—એ નાનું સંસ્થાન પહાડી છે તેપર હિંદુરાજનો અમલ છે. કોચિન અને ત્રાવણકોર તથા મલખાર કાંડાપરના બીજા પ્રાંતોમાં ઘણાં લાંબાં સરોવરો છે. પર્વત-માંથી વહેતી નદીઓ વડે એ સરોવર પાણીથી ભરાયલાં રહે છે. જમીનના સાંકડા ટેકરા વડે દરિયાથી એ સરોવર જુદાં પડે છે. એ સરોવરમાંથી દરિયામાં પાણી જવાનો માર્ગ થોડો છે. ઘણા મેલ સૂધી એ સરોવરમાં વહાણ ચાલે છે.

મહેસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતો.

સને ૧૭૮૮ માં ટિપુસુલતાનની હાર થઈ ત્યારપછી એ રાજના વંશની પુત્ર સ્થાપના થઈ; પરંતુ કુર્ગ ઈર્ષજના તાબામાં છે, કેમકે ત્યાંનો લિંગાયતરાજ પોતાની રીતપર જીલમ કરતો તેથી તેને સને ૧૮૩૪ માં પદવ્રત્ત કર્યો.

મહેસૂર—એ પ્રાંત કર્ણાટકનો ભાગ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૫૦,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. એ પ્રાંત મુંબઈ દેલાકાના ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લાની હિંગોલગ આવેલો છે; નેરલ્ય કોણમાં કુર્ગપ્રાંત વચ્ચેમાં આવેલો છે. બાકીની સ-

* સાયુ આખાને વાંશીઆ આખા પણ કહે છે-ગ. ત્રા.૦.

૨૬૬ ઉપર મદ્રાસ ઈલાકા આવેલો છે. એ પ્રાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને દક્ષિણે નીલગિરિ પર્વતથી ઘેરાયેલો છે. ઉત્તરમાં તુમલકાનદની પાસે હરિહર કર્ખો એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો છેક નીચાણનો ભાગ છે, અને દરિયાની પુણા જટલું ડોંગું છે તેટલો એ કર્ખો દરિયાથી ઊંચો છે. ડોંગા દુર્ગ એટલે ડૂંગરા વડે સર્વે ઠંકાણે એ પ્રદેશ ખંડિત થયેલો છે. એ ડૂંગરા કોઈ ઠંકાણે છૂટક છૂટક એકાંતે આવેલા છે તે કોઈ ઠંકાણે હારખંધ છે. એમાંના ઘણા પ્રખ્યાત પહાડનું નામ નંદીદુર્ગ છે. મહેસૂરમાં મુખ્ય નદીઓ તુમ અને ભદ્રા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમનો સંગમ શિમોગા આગળ થાય છે. કાવેરી નદી પણ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મળનારી ઘણીક નદીઓનું પાણી ખેતી કરવામાં ખડુ કામ આવે છે. પન્નાર, પલાર, અને પનેર એ ત્રણ નદીઓ મહેસૂરની પૂર્વમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આગલા રાજ્યોએ અધાવેલાં તળાવો તથા જૂનાં દેશનાં ખંડેરોને માટે મહેસૂરપ્રાંત પ્રખ્યાત છે. હાલ મહેસૂરની રાજધાની મહેસૂર શહેર છે. બાર મહાને છેટે શેરિગપટમ નામ હિંદુ અને ટિપુની રાજધાની અને કિલ્લા છે, તે કાવેરી નદીમાંના ટાપુ ઉપર બાંધેલો છે. મહેસૂરની પૂર્વ બાંગલોર નામે મોટું શહેર છે, ત્યાં મુખ્ય કમિશનર રહે છે. એ પ્રાંતમાં મુખ્યત્વે કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ પ્રાંતમાં નૈરત્ય અને ઈશાન કોણમાંથી વસાહત પ્રુષ્ઠ વરસે છે, અને સર્વે જાતની પેદાશ સારી થાય છે. પશ્ચિમ ઘાટપર જંગલો છે તેમાં સાગ, સીસમ, અને સૂખડનાં ઝાંગે ઊગે છે. એજ ભાગમાંથી સોપારી, નાળિયેર, તેજનાં અને મેવો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડે છે. પરંતુ એ પ્રાંતની મુખ્ય પેદાશ ખૂન દાણાની છે. વળી ડાંગર, બીજી જાતનું ધાન્ય, અને ખાંડ પુષ્કળ થાય છે. રેશમ અને રેરામી કાપડ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ ચડે છે.

કુર્મ-એ પ્રાંત નાનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૩ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૭૮,૩૦૨ માણસની છે. તેમાંના ૨૬,૦૦૦ કુર્મના અસલ વતના છે. તેઓ પોતાની જમીન ભાષા બોલે છે. બાકી હિંદુ અને મુસલમાન છે. તેઓ કાનડી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંત મહેસૂરની નૈરત્ય કોણમાં છે. એમાં જંગલો અને પર્વતો ઘણા છે. એની ત્રણ બાજુએ પર્વતો અને ચોથી એટલે પૂર્વ બાજુએ ખડુ ધાડું જંગલ છે. એ પ્રાંતમાં એલચી, સૂખડ, સાગ, તૃણવૃક્ષ, વગેરે ઝાડ પુષ્કળ ઊગે છે. જે ઠંકાણે જંગલમાંથી ઝાડ કાપી નાંખ્યાં છે ત્યાં ખૂન પુષ્કળ થાય છે; અને નીચી ખીણોમાં ડાંગર પાકે છે. જંગલનાં ઝાડ ઊપનાં ઘાટના દાળ ઉપર પાંસ, જવાઈનાં બર અને બીજાં છાંડ ઊગે છે. એનું મુખ્ય શહેર મદ્રાસ છે.

એ પ્રમાણે મદ્રાસ ઈલાકામાં મુખ્ય પર્વતો પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ છે. એ બંને નીલગિરિ પહાડમાં જોડાઈ ગયા છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર, અને કાવેરી છે.

મુખ્ય પ્રાંતો (૧) ઉત્તર તિરુકાર, (૨) કર્ણાટક, (૩) મલબાર.

મુખ્ય શહેરો—મદ્રાસ, મચ્છલીપટ્ટણ, રાજમંદરી, ત્રિચિનોપોલિ, કાંજેવરમ, અર્કાટ, વગેરે.

એ ઇલાકાના તાબાનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો ત્રાવણકોર અને કોચિન છે.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર નીચે મૈસૂર, કુર્ગ, હૈદરાબાદ અને વરાઢનાં દેશી અંસ્થાનો છે, તેમાંનાં પહેલાં બેનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે, ને બીજાં બેનું હેઠળ લખીએ છીએ.

હૈદરાબાદ અને વરાડ.

હૈદરાબાદનો હાકિમ નિઝામ કહેવાય છે. એણે હાલ વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજ અરકારને સોંપ્યો છે એની મુખ્ય નદી એા દક્ષિણના હેવાલમાં લખાઈ છે. એનાં મુખ્ય નગરો, હૈદરાબાદ, ઑરંગાબાદ, દોલતાબાદ, જાલના, ચંદર, વગેરે છે.

સને ૧૮૫૩ માં નિઝામે વરાડ પ્રાંત ઇંગ્રેજને એરી શરતે આપ્યા કે તેના રાજ્યના રક્ષણ અથ ઇંગ્રેજ લડકર તે રાજ્યમાં રહે. વરાડ પ્રાંત આ અંસ્થાનોનો ઉત્તર ભાગ છે. ઉત્તરે અને ઈશાન કોણમાં મધ્ય પ્રાંતના, પૂર્વે અને દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે મુંબઈ ઈલાકાના ધારવાડ, કલાદગી, સોલાપુર, અહમદનગર, નાશિક, અને ખાનદેશ જિલ્લાઓની લગભગ એ પ્રાંતો છે. વરાડ પ્રાંત બાદ કરતાં હૈદરાબાદ એટલે નિઝામના મૂલકનું ક્ષેત્રફળ ૨૧,૭૭૧ ચારસ મૈલ અને વસ્તી ૯૮,૪૫,૫૯૪ મણસની છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી મુંબઈ ઈલાકામાં નાશિક પાસે ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણથી અગ્નિ કોણમાં વહે છે. દક્ષિણમાંથી આવેલી મંછરા નદી એને મળે છે. પેનગંગા અને વરધા ગોદાવરીને મળનારી નદીઓ છે તે એ પ્રાંતની ઉત્તર સીમા છે. કૃષ્ણા અને તેને મળનારી તુંગભદ્રા એની દક્ષિણ સીમા છે. બીમા નદી પણ રંચુરની ઉત્તરે કૃષ્ણાને મળે છે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ નિઝામની રાજધાની કૃષ્ણાને મળનારી મૂશી નદીના કાંઠાપર છે. એ શહેરની પાસે ગોળકુડાનાં ખડેરો છે. તે આગળના ગોળકુડાનાં રાજ્યની રાજધાની હતી. પર્વતમાં કેતરી કાદેલી દહેગાંને માટે ઈલાકા પ્રખ્યાત છે. ઓરંગાબાદ, દોલતાબાદ, (કેવઠ) નો કિલ્લો; ઉત્તરમાં જાલના, ત્યાંનાં રેશમી કાપડ અને મંછરા નદીપર બેઢર છે ત્યાંનાં સોના રૂપાનાં કાગીચરીવાળાં પીતળનાં વસણ વખાણાં છે. આલુક્ય વંશના રાજાઓની રાજધાની કલ્યાણ નગર બેઢરની પાસે હતું એવું ધારવામાં આવ્યું છે. હૈદરાબાદની પૂર્વે વાગંમૂલ છે તે તેલગણની રાજધાની હતી એવું કહેવાય છે. એ રાજ્યમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં મરાઠી, પૂર્વે અને દક્ષિણમાં તસગૂ અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ રાજ્યમાં ઘણાં તળાવો બાંધેાં છે. પાણી પાવાથી જમીનમાં પાક સારે થાય છે. વરધા નદીની પાસે ઈશાન કોણમાં કોચલા નોકળે છે. હૈદરાબાદથી ગલબરગાની નજીક સૂષી હાલમાં રેલવે બાંધી છે. એ સડક મુંબઈથી મદ્રાસ સૂષી બાંધેલી રેલવેને ગલબરગા આગળ મળે છે.

હૈદરાબાદના ઈંગ્રેજ રેસિડેન્ટના ઉપરોપણા નીચે એક ઈંગ્રેજ અધિકારી વરાડ પ્રાંત ઉપર અમલ કરે છે. એ પ્રાંતનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૭૧૧ ચોરસ મેલ, અને વસ્તી ૨૬,૭૨,૬૭૩ માણસની છે, તે મરાઠી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંતના ઉત્તરે તાપી નદી છે; એની અને મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર વરધા નદી છે અને દક્ષિણે એની અને નિઝામના મૂલકની સીમા ઉપર પેનગંગા નદી છે. એ ઉત્તર ભણીના સાતપૂડા પર્વત અને દક્ષિણના અન્નટા તથા બીજા પર્વતોની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલો એ પહોળો સાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશનું અમલ નામ પેનઘાટ છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અન્નટા પર્વતોના ડુંગરોનું નામ બાળઘાટ છે. તાપીને મળનારી પૂર્ણી નદી તથા ઉત્તર દક્ષિણ ડુંગરોમાંથી પૂર્ણીમાં વહેતા ઘણા વહેણોઓથી એ પ્રદેશને પાણી પૂરું પડે છે. એ પ્રદેશની ભૂમિ કાળી રસાળ છે અને રૂ તથા બીજા પાક સારો થાય છે. મુંબઈથી નાગપુર સુધીની રેલવે એ પ્રદેશમાં થઈને જાય છે. એની બે શાખાઓમાંની એક ખંભાઉ અને બીજી ઉમનાવતી નામે શહેર સુધી છે. એ બંને શહેર રૂના વેપારનાં મથક છે. ઉત્તરે એલિયપુર, દક્ષિણે કરિંગા, અને મધ્યે તથા રેલવે ઉપર અકોલા અને શીઆગામ એ મોટાં શહેરો છે. વરાડનું રૂ મુંબઈ આવે છે. ખેતીની નીપજ સિરાય પશ્ચિમમાં બળદાના જિલ્લામાં લુણાર નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને પૂર્વમાં વુન જિલ્લામાં કોચલાનો ખાણ છે.

મધ્યપ્રાંતો.

એમની ઉત્તરે બુંદેલખંડ અને વાયવ્ય પ્રાંતો, પશ્ચિમે ભોપાળ, ઇંદોર, અને બીજાં દેશી રાજ્યો, તથા આન્ધ્રેશ, દક્ષિણે વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય, અને પૂર્વે મદ્રાસ ઈલાકો, અને બંગાળા પ્રાંત છે.

મધ્ય પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૨૭૮ ચોરસ મેલ છે, તેમાંની ૮૪,૪૪૫ મેલ ભૂમિ ઈંગ્રેજ સરકારની છે અને બાકીની પંદર ગોંડ તથા રજપૂત ઠાકોરોને તાબે છે. એ ઠાકોરો મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ છે એમાં ૯૨,૫૦,૦૦૦ માણસ વસે છે, તેમાંની ૨૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ગોંડ, ભીલ, કોળી, અને બીજા ડુંગર માં વસનારી જાતિઓ છે. આખી વસ્તીમાંના ૧૦,૫૦,૦૦૦ લોક ઉપર કહેલાં પંદર સંસ્થાનોમાં રહે છે. મધ્ય પ્રાંતોના સર્વથી ઉત્તરના ભાગમાં સાગર અને દમોહ જિલ્લા છે. તેઓ વિંધ્યા પર્વતના ઉત્તર ઢાળપર છે, તે માટે વાસ્તવિક રીતે તેઓ હિંદુસ્તાન માંહેલા પ્રાચીન માળવાનો ભાગ છે. પરંતુ એ પ્રાંતોના મોટામાં મોટો ભાગ દક્ષિણ એટલે વિંધ્યાના દક્ષિણમાં છે, અને રામાયણમાં કહેલા ગોંડવાનાનો ઘણાખરો ભાગ એમાં આવેલો છે. દક્ષિણમાં અને સાગર તથા દમોહ જિલ્લાઓમાં નર્મદા નદીની કળદ્રૂપ ખીણ છે. એ ખીણ આશરે ૩૦ મેલ પહોળી છે, અને વિંધ્યા તથા સાતપૂડા પર્વતની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલી છે. એ ખીણમાં જબલપુર, નરસિંહપુર, હશંગાબાદ પ્રાંતો તથા નેમારનો થોડો મૂલક છે. નેમારનો બાકીનો ભાગ તાપીને કાંઠે આવેલો છે. નર્મદાની ખીણની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત છે. પૂર્વ

* જબલપુર આ બે પ્રસિદ્ધ આરસના ડુંગરો છે તેમાંથી નર્મદા નદી વહે છે. એ શહેરમાં કાંશી આ ડગ લોકને પકડી આણી કુટુંબસહિત રાખ્યા છે ને તેઓ કને ઉધમ કરાવે છે. ગૂના.

છેડે સાતપૂડા પર્વતની પહોળાઈ ૧૦૦ મેલ છે. એ પર્વત ઉત્તરમાં અમરકંટકના ઊંચા-
ણની પવન લૂંમિથી તે દક્ષિણમાં ખાળખાટ સૂધી પ્રસરેલા છે. અમરકંટક આગળ નર્મદા-
નું મૂળ છે, પરંતુ પશ્ચિમમાં એ પર્વતો વધારે સાંકડા થતા જાય છે. સાતપૂડાની બેઉ ખા-
જીએ શાખાઓ ધણી છે, જેવા કે મહાદેવ અને પંચમરી ડુંગર અને નર્મદાની બાજીએને
વરાડની સીમા ઉપર ચીકલડા ડુંગરા, મંડલા, ખાલખાટ, રકોની, કોહિન્દવાડા, તથા ખેતૂલ
જિલ્લાઓ સાતપૂડાના લાંબા ઢાળ અને વિશાળ ઊંચા પ્રદેશના ખનેલાં છે. ખેતૂલ પ્રાંતના
ડુંગરોમાં તાપી નદીનું મૂળ છે. એ નદી નર્મદાની દક્ષિણે વહે છે જે સ્થળે સાતપૂડા પર્વ-
ત મધ્ય પ્રાંતમાં થઈ ખાનદેશ સુધી ગયેલા છે તે સ્થળ અગળ આશીરગઢમાં પ્રખ્યાત ડૂં-
ગરી કિલ્લા છે તેને મુગલાઈ રાજ્યમાં 'દક્ષિણી ભાગોળ' કહેતા. આશીરગઢ આગળ સા-
તપૂડા પર્વત નીચા છે અને મુખઈથી અલાહબાદ તથા કલકત્તા સુધીની રેલવે તેમને આ-
ળંગે છે. સાતપૂડા પર્વતની દક્ષિણે વર્ધા અને વૈન ગંગાની ખીણોથી ઘેરેલું નાગપુરનું મોટું
મેદાન છે તેમાં નાગપુર, વર્ધા, ભોરારા, અને ચંદા જિલ્લાઓ આવેલા છે. વર્ધા અને વૈન-
ગંગા નદીઓ સાતપૂડા પર્વતમાંથી વહે છે અને વર્ધા નદી મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર છે તે-
ની પેલામર વરડ અને નિઝામનું રાજ્ય છે. વૈન ગંગા નદી ચંદાની દક્ષિણે વર્ધાને મળે છે
અને પ્રાણહિતા નામે એ બે નદીઓનું એકતું થયેલું જળ થોરેક દૂર જઈ સિરૌચા સમીપ
ગોદાવરીમાં ભળે છે. નાગપુરના પ્રદેશની પૂર્વે સાતપૂડામાંથી નીકળેલા ડુંગરો વડે એનાથી
જુદું પડેલું છત્તીસગઢ (એના છત્રીસ વિભાગ છે) નામે પ્રાંત છે તેના રાયપુર અને વિલાસ-
પુર એવા બે જિલ્લા કંઈ છે. છત્તીસગઢ પ્રાંત મહા નદીની ખીણનો ભાગ છે, અને ખસ્તરની
વચ્ચે જે પહાડ છે તેમાંથી એ નદી નીકળે છે. એ દક્ષિણ ભણીતો મૂલક વગડાઉં અને દેશી
રાજના તાખામાં છે. છત્તીસગઢ પ્રાંતની પૂર્વે સંખલપુર મૂલક છે. સાતપૂડામાંથી નીકળેલા
કેટલાક કાંટાઓ એ બેની વચ્ચે છે. બંગાળા ઈલાકાનો છોટા નાગપુર પ્રાંત એની ઉત્તરે છે.
મહાનદી છત્તીસગઢ પ્રાંતમાં થઈને સંખલપુરમાં વહે છે, અને ત્યાંથી બંગાળા ઈલાકાના ઓ-
ઢીઆ પ્રાંતમાં પસે છે. સંખલપુરની પૂર્વે, પશ્ચિમે, અને દક્ષિણે ઉપર કહેલાં પંદરમાંનાં
ઘણાં ખરાં રાજ્યો છે. તેમાંનું એક રાજ્ય ખસ્તર છે તે અને બીજાં જંગલી હાલતમાં છે,
તથા ડુંગરા અને વનથી ભરેલાં છે. પરંતુ એમના વિષે જાણવામાં થોડું આવેલ છે.
મદ્રાસ ઈલાકામાં પેઠા પહેલાં ગોદાવરીના કાંઠાપર ખસ્તરની દક્ષિણે સારી લૂમિનો સાંકડો
કંકે છે.

એ પ્રમાણે મધ્યપ્રાંતમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ અને અગ્નિકોણ ભણી
પ્રથમ સાગર અને દમોહનો કંચો મૂલક છે. પછી નર્મદાનો પ્રદેશ; વળી
સાતપૂડાનો કંચો મૂલક; ત્યારપછી નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુ-
રના વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને છેલ્લે મદ્રાસ ઈલાકાની તથા નિઝા-
મના રાજ્યની મરહદ ઉપર ગોદાવરી વહે છે ત્યાં ડુંગરા અને જંગલ છે.

સાતપૂડાના ઢાળમાં અને તેમની પૂર્વે અને દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતના બીજા ઘણા ભાગોમાં
જંગલ છે; એમાંનાં કેઈ કેઈ વનોમાં સાગ, શાલ, મહુડાં, અને બીજાં ઉપયોગી ઝાડો ઊ-
ગે છે. પરંતુ વરાડ જેવા ખેડાયેલા મૂલકમાં ઘણા મેલ સૂધી ભાગ્યે ઝાડ જોવામાં આવે છે.

સાતપૂડા પર્વત ઉપર અને તેની ઉત્તરે ઊંચી જાતના ઘઉં અને બાજરી થાય છે. વિશેષ કરીને નર્મદાની ખીણ ઘઉં તથા રૂ, શેરડી અને બીજા પાકને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ વર્ધા નદીને કાંઠે આવેલા પ્રદેશોમાં સોથી સરસ રૂ થાય છે. હિંગણધાટ શહેરમાં એ રૂનો વેપાર ચાલે છે તેપરથી એને હિંગણધાટનું રૂ કહે છે. વર્ધાના પ્રદેશમાં ઘઉં અને જુવાર પણ પાકે છે. સાતપૂડાની દક્ષિણે અને પૂર્વે નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુર પ્રાંતોમાં મુખ્ય પાક ચોખા છે, પરંતુ સાતપૂડાની સમીપ છત્તીસગઢની ઊંચી ભૂમિમાં ઘઉં થાય છે. દરેક સ્થળે ઘા-ડોક તમાકુ પણ થાય છે; વળી સાતપૂડા પર્વત ઉપર થોડું અફીણ અને તેની દક્ષિણના પ્રદેશોમાં તલ, દીવેલી, વગેરે થાય છે. મધ્ય પ્રાંતમાં કેટલીક કે. ચલાની અને લોહાની ખાણો છે તેમાંની ઘણીજ અગત્યની ચંદાની સમીપ છે. એ પ્રાંતમાં વળી ખેરડવેની સડકો છે. એક મુંબઈથી નીકળી આશીરગઢ તથા જબલપુર યથા નર્મદાના પ્રદેશમાં યઈને અલાહાબાદ અને કલકત્તા સુધી જાય છે, અને વરાડની સડક ભોંસાવળાની છેક નાગપુર સધી જાય છે. વળી આશીરગઢની ઉત્તરે ખંડવાથી ઈંદોર સુધી બીજી સડક બંધાયેલી છે. એ પ્રાંતોના ઘણાખરો વેપાર મુંબઈ જોડે છે. રૂ, અનાજ, તલ, દીવેલી વગેરે, દેશી કપડ, ચામડાં, ધી, તે તેલને બદલે મુંબઈથી મીઠું, ઈંદોર કાપડ, લોહાનો સામાન, નાજીર, વગેરે એ દેશોમાં આવે છે. ખાંડ, તમાકુ, રોર અને પેટાંના બદલામાં એ પ્રાંતોમાંથી જમ્મુખંડના બીજા ભાગે માં ધાતુ, લાખ, રંગ, વગેરે મોકલવામાં આવે છે. એ પ્રાંતોમાંથી સવળે અને લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે. પરંતુ કંઈ વખણના જંગ કસાળ તેમને આવડતા નથી. માત્ર બરાનપુરનો કસાબી વણાટ અને નાગપુર તથા ભંડોરાનું ભરતકામ અને ધોની બોડા વખણાય છે.

મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની નાગપુર છે તેથી સમીપ સીતાબલદીનો ડુંગરી કિલ્લો છે. નાગપુરથી ૧૨ મહાને અંતરે કામ્પટી છે તેમાં લશ્કરની છાવણી છે. ઉત્તરમાં સાગર અને જબલપુર, પૂર્વમાં રાયપુર (છત્તીસગઢમાં), અને દક્ષિણે ચંદા એ મોટાં શહેરો છે. પહેલાં ચંદા એ ગોંડ રાજની રાજધાની ચંદામાં હતી. આશીરગઢની સમીપ બરાનપુર નામે પ્રખ્યાત મુઝલમાની શહેર છે.

ગોંડ લોકને પોતાની જુદી ભાષા છે; પરંતુ હિંદુઓએ એક સે આર્યોએ વસી તેમને ધીમે ધીમે ડુંગરા અને જંગલોમાં કહાડી મૂક્યા તેથી કરીને મધ્ય પ્રાંતમાં હાલમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. વિંધ્યા અને નર્મદાની ખીણના પ્રદેશોમાં હિંદી બોલાય છે અને તેમાર અને છત્તીસગઢમાં હિંદીને મજાતી બોલીએ બોલાય છે. નૈરત્ય કોણમાં વરાડ પ્રાંતની સરહદથી તે નાગપુર અને ચંદાસુધી મરાઠી ભાષા બોલાય છે. ચંદાની દક્ષિણે તથા ગોદા-વરીના પ્રદેશોમાં તૈલંગણનો જૂનો વિભાગ છે તેમાં તલગૂ કે તૈલગી ભાષા બોલાય છે. છેલ્લે સંબલપુરમાં અને ઊંચા નાગપુર તથા આઢીઆની સમીપ એ પ્રાંતના ઈશાન કોણમાં ડિયાં ભાષા બોલાય છે. અતલના વખતમાં ગોંડ રાજએ મુગલ પાદશાહથી ધણું કરીને સ્વતંત્ર હતા, અને સને ૧-૩૭ માં રાધોજી ભોંસલેની સરકારી નીચે મગાહા આવ્યા ત્યાંસુધી છતાયલા નહોતા. પ્રથમ ભોંસલાનું રાજ્ય સારું હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે દેશ-

પર નહારો અમલ થયો અને પીંઢારાઓ લૂંટવા લાગ્યા. સને ૧૮૦૩ માં નાગપુરનો ભોંસલા રાજા ઈંગ્લેન્ડ સામે લડવામાં હાથો તેથી તેણે તેમને કટક (ખંભાળામાં), સંબલપુર, અને વરાડપ્રાંત આપી દીધા, અને સને ૧૮૧૮ માં તેણે ફરી લડાઈ કરી સા-
ગર અને નર્મદાના પ્રદેશો આપ્યા. સને ૧૮૫૩ માં છેલ્લા રાજાના મૃત્યુ પછી બાકીના મૂલક ઈંગ્લેન્ડને હાથ આવ્યો. દરિયાથી દૂર હોવાને લીધે મુખર્જ કરતાં માંય પ્રાંતોમાં તાપ વધારે પડે છે, પરંતુ સાતપુડાના ડુંગરો ઉપર આછો છે. વરસાદ મસ વરસે છે અને આપણા દેશની ષેઠ ત્યાં પાણી નૈરત્ય કાણમાંથી વરસે છે.

મધ્યહિંદ એજન્સિ.

એ એજન્સિના બે મોટા ભાગ છે; એક ભાગમાં ગ્વાલિયરનું રાજ્ય, તે પ્રાચીન માલવાનો ઘગોલ્લો ભાગ છે, અને બીજામાં બુંદે-
લસંહમહિલાં દેશી રાજ્યો, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભા-
ગોની વચ્ચે વાયવ્ય માંતોની એક માકડી પડી આવેલી છે. મધ્ય માંતોનો ગૌડી ઉત્તરનો સાગર મૂલક છે તેને એ પડી મળે છે.

૧. ગ્વાલિયર અને માલવા.

ગ્વાલિયરનું રાજ અને માળવા ઉત્તરે વાયવ્ય પ્રાંતે ના અને પશ્ચિમે ગજપૂત સંસ્થા-
નોની અને મુંબઈ ઈલાકાની હગોલમ છે; દક્ષિણે એમની અને ખાનદેશની વચ્ચે સાત-
પૂડા પર્વત છે. અને તેમની અને માંય પ્રાંતોની વચ્ચે નર્મદા નદી છે. નર્મદાની ખીણની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિંધ્યા પર્વત આવેલા છે, અને વિંધ્યથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમના નદીની ખીણ સમી જમીનનો ઢાળ છે. એ ભાગમાં ચંબલ, સિંધ, અને ંટવા નદીઓ છે; અને તેમની શાખાઓ એ દેશમાં થઈ જમનાને મળે છે. દેશ રસાળ છે, તોપણ અહિં તહિં ષાઈ જાય છે. દક્ષિણે સાતપૂડા અને નેમર તરફ હોલકરના તાબાના પહાડી પ્રદેશોમાં પીંઢારા અને બીલસોડો આગલા વખતમાં બહુ ઉપદ્રવ કરતા. તોપણ હાલ-
માં રાજવ્યવસ્થા સારી છે. જુહી જુહી જાતિના રાજાઓના તાબામાં એ મૂલક છે. સિંધિયા, હોલકર, અને તોપાળ એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યનો મૂલક સેજ-
ભેજ થઈ ગયેલો છે, પરંતુ ઉત્તરનો ભાગ અથવા ગ્વાલિયરનો મૂલક સિંધિયા અને તેના મોકાસદારોને તામિ છે; વળી દક્ષિણના ભાગમાં અથવા માળવામાં સિંધિયાના રાજાનો કેટલોક ભાગ, હોલકર અને તોપાળનાં વિસ્તરવાળાં રાજ્યો, એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો-
ના કેટલાક મોક સદાર, અને દેવાસ, ધાર, રતલામ, જબડા, જબુવા, અધીરાયપુર, વ-
ગેરે એમનાની સ્વતંત્ર રાજાઓનાં ઘણાં રાજ્યો છે. સિંધિયા અને હોલકર પેશ્વાના સરદારોના વંશના મનાય છે; તોપાળની બેગમ મુસલમાની છે. સને ૧૮૦૪ થી સિં-
ધિયાની ગજધાની ગ્વાલિયરમાં છે. એ કિનાની તળેટીએ જુડું શહેર છે. એની પાસે લરકર નામે નવું શહેર તૃથું છે. ગ્વાલિયર પામે ગોડા નામે ઈંગ્લેન્ડ શહેર છે. તોપાળની બેગમની ગજધાની તોપાળનગર દક્ષિણમાં છે, અને હોલકરની ગજધાની ઉપર પણ દ-
ક્ષિણમાં છે. ઉદેશની દક્ષિણે ૧૨ મૈલને અંતરે મહા નામે ઈંગ્લેન્ડ છાવણી છે તેમાં મું-

બઈ ઈલાકાના લશ્કરનો કેટલોક ભાગ રહેછે. સિંધિઆના રાજમાં ઈંદોરની ઉત્તરે ઉજ્જૈન નગરી પ્રાચીન માળવાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની છે. માળવામાં ઘઉં અને તમાકુ સરસ થાયછે; ત્યાં અકીણ થાયછે તેનો ઘણો ભાગ મુબઈ આવેછે. રેરડી, રૂ, અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પુષ્કળ પાકેછે. માંચ પ્રાંતમાં ખંડવાથી ઈંદોર સુધી રેલવે બાંધી-છે, અને ઉત્તરે નીમચ સુધી એ સડક વધારીછે. નીમચ શહેરમાં ઈંગ્રેજ લશ્કર રહેછે. આગ્રાથી ગ્વાલિયર સુધી બીજી સડક બાંધાઈછે.

૨. બુંદેલખંડ અને રેવા.

એ એજન્સિના બીજા ભાગમાં બુંદેલખંડ મારેલાં દેશી રાજ્યો અને વાઘેલા રજ-પૂત રાજ્યોનું રેવા સંસ્થાન છે. એની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંતો, બંગાળા પ્રાંત, અને મધ્ય પ્રાંતો આવેલાછે. બુંદેલખંડમાં મુખ્ય સંસ્થાનો બેટવા નદી પાસે અચા અથવા તેહરી અને પન્ના, હીરા અને બીજા અમૂલ્ય ખનિજોને માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણમાં હુ-દરાબાદ પાસે ગોલકોંડાની જૂની રાજધાનીમાં પન્ના શહેરના હોરા વેચાતા. રેવાનું વિ-સ્તીર્ણ રાજ બુંદેલખંડની પૂર્વ છે. તેની વચ્ચેવચ્ચ થઈને કૈમોર ડુંગરા જાયછે. એ ડુંગરા વિંધ્યાપર્વતના શાખા છે. એ ડુંગરાની દક્ષિણ ગંગાનદીને મળનારી શોણ નદી વહેછે. દક્ષિણમાં નર્મદાનદી અમરકંટકના ઊંચા પ્રદેશમાંથી ઉતરી રેવાના થોડાક ભા-ગમાં થઈ વહેછે. બુંદેલખંડ અને રેવા પહાડી છે અને તેમાં દક્ષિણે મોટાં જંગલો છે, પરંતુ જે જગ્યાએ પાણી છે તે જગ્યા રસાળ છે. જબલપુરથી અલાહાબાદ સુધીની રે-લવે એમાં થઈને જાયછે. એ એજન્સિનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૩,૬૦૦ ચોરસ મેલ અને વસ્તી ૭૬,૭૦,૦૦૦ માણસની છે.

ગ્વાલિયર, ઈંદોર, ભોપાળ, અને રેવા એ ચાર મોટાં સંસ્થાન ત્રિવાય બીજા દરજ્જાનાં ૨૩ સંસ્થાનો અને તેથી પણ નાનાં ૪૪ સં-સ્થાનો છે. એ સંસ્થાન પર દેખરેખ રાખવા માટે ઈંદોરમાં ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ રહેછે અને મોટાં સંસ્થાનોમાં આમિસ્ટ્રેટ એજન્ટો રહેછે.

રજપૂત સંસ્થાનો.

એ મોટો ચોરસ મુલક છે. એની ઉત્તરે સતલજ, દક્ષિણે ગૂજ-રાત, પશ્ચિમે સિંધ. અને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલિયર, અને ઈંદોર સંસ્થા-નો છે એમાં ૧૮ દેશી સંસ્થાનો છે. તેઓ અજમેર અને મૈસૂર-વાડાના નાના ઇંગ્રેજ મુલકની આસપાસ જથાબંધ છે. એ દેશી સં-સ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે.—

રજપૂત સંસ્થાનો.

૧ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર).

૩ જેપુર.

૨ મારવાડ (અથવા બેઘપુર).

૪ બુંદી.

૫ વિકાનેર.	૧૧ શિરોહી.
૬ કોટા.	૧૨ ડુંગરપુર.
૭ ફિરોલી.	૧૩ વાંસવાડા.
૮ કિશનગઢ.	૧૪ પ્રતાપગઢ.
૯ જસલમેર.	૧૫ જાલાવાડ.
૧૦ અલવડ.	

જાટ સંસ્થાન.

૧૬ મરતપુર.	૧૭ ધોળપુર.
------------	------------

મુસલમાની સંસ્થાન.

૧૮ ટોક.

એ અહાર સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૯,૭૫૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૦૨,૬૮,૩૯૨ છે. ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ એ સર્વેયર દેખરેખ રાખે છે. તે શિરોહીમાં આશ્રુ પર્વતપર રહે છે. હિંદુલોકો એ પર્વતને પવિત્ર ધામ માને છે. હાલમાં એ પર્વતસૂધી રેલવે બંધાયે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં પાણજીપુર એજન્સીની સરહદ સમીપ અરવલી પર્વતના નૈરત્ય કોણમાં એ પર્વત છે. અરવલી પર્વત રજપૂત સંસ્થાનોના બે ભાગ કરે છે, ^૩/_૪ ભાગ એ પર્વતની વાયવ્ય કોણમાં છે, અને ^૧/_૪ ભાગ અગ્નિકોણમાં છે. એ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં જાણવા લાયક નદી માત્ર લૂણી છે, તે મારવાડ (અથવા જંધપુર) ના થોડાક ભાગમાં વહી કચ્છના રણમાં પડે છે. મારવાડનો થોડોક ભાગ જસલમેર, વિકાનેર, અને શીકાવતોના સંઘના ભાગ સુધી લૂણીની પશ્ચિમના બંધો પ્રદેશ વિશાળ રેતીનું અર્ધ રણ છે. એના એક ભાગને થર અથવા મોટું રણ કહે છે. એમાં કોઈ સ્થળે ખેતી થાય છે. પાણી વહી જવાને બદલે રેતીવાળી જમીનમાં સમાઈ જાય છે, તેથી થોડા વરસાદથી કામ પૂરું પડે છે. જ્યારે વરસાદ વરસે છે ત્યારે લોકો ઊંઠવતી રેતીના ટેકરા ખેરે છે, અને બી જમીનમાં છેક ઊંડાં રોપે છે; રણમાં ઘાસ મસ ઊગે છે તે ખાઈને પુષ્કળ દેર, ઊંઠ ને પેદાં ઊછરે છે. મારવાડ અને વિકાનેર, એ પશુને માટે પ્રખ્યાત છે. વળી એ રણમાં જંગલી ગધેડાં અને બીજાં વિચિત્ર પ્રાણીઓ તથા જંગલી જનાવરો ઘણાં વસે છે. પાણીનાં ઢોરોથી લોકોને ઘણું દ્રવ્ય મળે છે. એ દેશમાં વાર્ષિક મેળા ભરાય છે ત્યારે મારવાડી બળદોની કીમત બહુ ઊંચી છે. મુંબઈ અને બીજાં ઠેકાણે ઘેટાં મોકલવામાં આવે છે. ભ તખંડમાં મારવાડનાં ઊંઠ ઘણાં જ સહનશીળ અને વિકાનેરની સાંઢણીઓ ઘણી જ ઉતાવળી ચાલનારી કહેવાય છે. મારવાડી લોકોને વેપાર બહુ પ્રિય છે. ઘણા માનવાડી મુંબઈ આવી દ્રવ્ય એકઠું કરીને સ્વદેશ પાછા જાય છે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમના સંસ્થાનોની ભૂમિ રસાળ છે; પણ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર) થી શરૂ થઈ આગ્રા તરફ જે ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ છે તે ઉપર અને ડૂંગરામાં જે બીજાં સંસ્થાનો છે તેની ભૂમિ વધારે રસાળ છે. આ ભાગમાંથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં સાબરમતી અને મહી નદીઓ વહે છે, તે સિવાય ઉત્તરમાં બીજી નદીઓ છે. એમાંની બનાસ ગંબજને મળે છે, અને ચંબલ જમનાને મળે છે. એ નદીઓથી ઘણું દૂર લોકો ઊંડા કૂવા ખોદી તેના પાણી

વડે અનાબ, રૂ, શેરડી, તમાકુ, અને અફીણ વાવેછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમ દિશા કરતાં પૂર્વમ વધારે વરસાદ વરસેછે અને તે વધારે નિયમિત છે. પૂર્વમાં ધણાખરો વરસાદ ઈશાન કોણમાંથી અને પશ્ચિમમાં નૈરત્ય કોણમાંથી આવેછે. થોડા વખતપર મારવાડમાં વરસાદ નહિ વરસ્યાથી મોટો કુકાળ પડ્યો હતો તેથી ધણા લોકો મરી ગયા અથવા પોતાનાં ઘરઘાર છોડી પરદેશ જતા રહ્યા. અજમેરની દક્ષિણે નશીરાબાદની ઊંચાણીમાં મુ'બઈના સરકરનો કાંડક લાગ રહેછે. અજમેરની ઉતરે ખારા પાણીનું સાંખર નામે સરોવર છે. અજમેરથી થોડે દુરે બ્રાહ્મણ ધર્મનું પુષ્કરણ (પાકેરણ) નામે મોટું તીર્થ છે તે તેમાં બ્રહ્માનું દહેરું છે. ઉતરે અજમેર અને સાંખર સરોવરથી તે દિશા સૂધી અને પશ્ચિમે આગ્રા સૂધી ઈંગ્લેન્ડ સરકારે હાલમાં સડક બાંધીછે.

મૌથી પ્રખ્યાત અધિપતિ ઉદેપુર (મેવાડ) ના મહારાણા છે તે ભરતખંડમાં મૌથી પ્રાચીન કુળના કહેવાયછે. ભરતપુરની જમીન સર્વથી રમણ છે, પરંતુ જોપુરમાં મૂલ્યવાન ખાણો છે, અને ત્યાંથી બીજાં સંરચાનોમાં મોનું, રૂપું, રત્નો, તાંબું વગેરે મોકલવામાં આવેછે. અરવલી પર્વતની પૂર્વે લોકો બિનનો તથા મૂતરાઉ માત્ર બનાવેછે, હાથીદાંતની કોતરણી કરેછે, અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવેછે, તથા ધણાં વસ્ત્ર લગી ધમાઈ ન જાય એવી કલાઈ ચઢાવેછે. દક્ષિણે શિરોહીમાં તરવારનાં પાનાં ગ્રારાં બનેછે. મારવાડમાં આરમ અને ઈમારતી પથરા જડેછે.

પંજાબ પ્રાંત.

એ પ્રાંત (દેશીરાજ્યો મહિત) ની તથા પૂર્વ તાર્તરી અને ચીનાઈ તિબેટની વચ્ચે કારાકોરમ પર્વત છે. એ પર્વતોની દક્ષિણે સિંધુ નદીનો બિપજો માર્ગ છે. એ નદી ચીનાઈ તિબેટમાં ઉત્પન્ન થાયછે. સિંધુ નદીના બિપજા માર્ગની દક્ષિણે હિમાલય પર્વતની હાર છે તેમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો અને વિશાળ ખાણો છે. હિમાલયની દક્ષિણે જમના અને સતલજની વચ્ચે શિવાલિક નામે નાચા ડુંગરો છે. અને જોલમ તથા સિંધુની વચ્ચે મીઠાના ડુંગરો છે. એ પ્રાંતની મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણમાં વહેછે. દોઆબનો રમણ મૂલક એ નદીઓથી બનેલોછે. એ નદીઓમાં મોટામાં મોટી સિંધુ છે. તે હિમાલય અને હિંદુકુશની વચ્ચે થઈને દક્ષિણમાં વહેછે, અને અફઘાનિસ્તાનના સુલેમાન પર્વતની થડમાં

વહેછે. અટક ઊતરવાનો પાર છે તેની અને કુળાબાગની વચ્ચેના સ્થળથી તે કરાંચી સૂધી સિંધુ નદીમાં આગબોટો ચાલી શકેછે. પૂર્વમાં પંજળ ને વાયવ્ય માંતોની વચ્ચે જમના નદી વહેછે. સિંધુ અને જમનાની વચ્ચે જલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ છે તે પરથી એ પ્રાંતનું નામ પંજળ પડ્યુંછે. જલમ અને રાવી ચીનાબને મળેછે, અને બીઆસ તથા ચીનાબ સતલજને મળેછે. સતલજનો સંગમ મિટનકોટ આગળ સિંધુ બેડે થાયછે. પંજળની દક્ષિણમાં વરમાદ થોડો વરસેછે તેથી નહેરો ખોદીને એ નદીઓનું પાણી જુદાં જુદાં સ્થળોમાં લેવામાં આવેછે. એ પ્રાંતનાં મુખ્ય શહેરો લાહોર, અમૃતસર, મુલતાન, જાલંધર, અંબાલા, ફિરોજપુર, લુદીયાણા, કાશ્મીર, વગેરે છે.

આ પ્રાંતની મોટી નદીઓ વડે પ્રદેશ ઘચેલાછે તેમને જુદાં જુદાં નામ આપ્યાંછે. સુસેમાન પર્વત અને સિંધુની વચ્ચેના સંકડા પ્રદેશને દેરાજત (દામઝ કે સરહદની ભૂમિ) કહેછે. સિંધુ અને જલમની વચ્ચેના પ્રદેશને સિંધ સાગર દોઆબ કહેછે. જલમ અને ચીનાબની વચ્ચેના પ્રદેશને જ્ય કે ચેજ દોઆબ કહેછે; ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચેના પ્રદેશને રેચના દોઆબ કહેછે; રાવી અને બીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને બારી દોઆબ કહેછે. બીઆસ અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશને જલંધર દોઆબ કહેછે. વાસ્તવિક રીતે સતલજ અને જમના વચ્ચેનો પ્રદેશ પંજળનો ભાગ ન ગણાય, કેમકે તેમાં સરહિંદ (હિંદુસ્થાનનો ઉત્તર ભાગ) તથા દિલ્લી પ્રાંત આવેલોછે. આ સર્વ પ્રદેશોમાં જલંધર દોઆબ મૌધી રસાળ છે, અને બારી દોઆબ વધારે અગત્યનો છે, કેમકે તેમાં લાહોર, અમૃતસર, અને મુલતાન એ ત્રણે શીખ લોકનાં શહેરો છે. એ દોઆબના મધ્ય ભાગ ધણું કરીને ઊંચા છે, અને તેમાં ઝાડીઓ છે. સિંધ સાગર દોઆબના મધ્ય ભાગમાં માત્ર તરંગાકાર રેતીનું રણ છે. પંજળનો જે ભાગ ઈંગ્લેન્ડને તાબે છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦,૮૮૯ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૧,૮૮,૫૦,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ છે. એ લોક ચારસો વરસ પહેલાં થઈ ગયેલા નાનક નામે નવો પથ કહાડનારના શિષ્યો છે. શીખ લોકની વસ્તી લાહોર, અમૃતસર, જલંધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુરમાં વધારે છે. ઈંગ્લેન્ડ મૂલકમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ લોક વસેછે તે ઊપરાંત પાંચ શીખ સંસ્થાનોમાં પણ તેમની વસ્તી છે. પંજળનો જે ભાગ ઈંગ્લેન્ડને તાબે છે તેના નીચે લખેલા ચાર રાજકીય ભાગ કરેલાછે:—

(૧) દિલ્લી જિલ્લો, અને દિલ્લી શહેર—જમના નદીના પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. એ જિલ્લામાં અને દિલ્લી શહેરની ઉત્તરે પાનિપતનું પ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર છે.

(૨) સિમલાનો પહાડી મૂલક—એ મૂલક સને ૧૮૧૪-૧૬ ના ગૂરખાચુક પછી લીધો હતો.

(૩) સને ૧૮૪૫-૪૬ માં પ્રથમ શીખ સામે યુદ્ધ થયા પછી લીધેલો મૂલક, સતલજની

દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મૂલક, સતલજ અને બીઆસ વચ્ચેનો રસોળ બલધર દો-આબ, અને કાંગડાનો પહાડી મૂલક—સાલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના મૂલકમાં લુદ્ધિઆણા, ફિરોજપુર, અને અંબાલા નામે મોટાં શહેરોનાળો બના સરહિંદ પ્રાંતનો ભાગ આવેલો છે. શીખ લોકનું મૂળ સ્થાન એ હતું. સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ સર-હિંદનો બાકીનો મૂલક શીખ સરદારોના તાબામાં છે.

(૪) બીઆસની પશ્ચિમ બાજીનો મૂલક સને ૧૮૪૯ માં શીખ સામે બીજી લડાઈ થયા પછી લીધો. એમાં પેશાવર છે. એ શહેર પંજાબનો જે ભાગ અફઘાન લોકના સ્વા-ધીનમાં હતો તેની જૂની રાજધાની હતી. વળી શીખ પંથનું શીખ ધામ જે અમૃતસર શહેર તે એમાં છે. પંજાબની રાજધાની લાહોર, મુલતાન, વગેરે કેટલાંક મોટાં નગરો પણ એમાં છે.

આ ચાર ભાગના ૧૦ વિભાગ કર્યાં છે. એ મૂલકમાં વસનારા લોકની ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે, પરંતુ શહેરોમાં ઉર્દૂ અને ફારસી ચાલે છે. તિબેટમાં જે ભાષા ચાલે છે તેના જેવી પહાડી દેશોમાં બોલાય છે. પંજાબમાં ધર્મ, જવ, કઠોળ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીજાં, શાકભાજી, તમાકુ, અને ખરખરસ શિયાળામાં થાય છે; અને ચોમાસામાં બાજરી, મકાઈ, ડાંગર, રૂ, શેરડી, કઠોળ, દીવેલી, તલાકિક તેલવાળાં બીજાં, શાકભાજી અને ગળી થાય છે. કાંગડાની ખીણોમાં અને સિમલામાં ઊંચી જાતની ચા થાય છે. એ મૂલકની જમીનમાંથી કૃતકડી, સિંધવ. અને મડીઆ કકર જેનો ચૂનો બને છે તથા રસ્તા બાંધવાના કામમાં આવે છે તે નીકળે છે. ઊંચી જાતનું ઊન પર્વતોમાંથી અને સરહિંદની પેલીપરના દેશોમાંથી આવે છે.

પંજાબની શાસો અને બીજાં જિનનાં કાપડનો વણાટ વખણાય છે. સૂતરનાં લૂગડાં પણ બને છે, અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાપડ ઉપર જનીનું કામ ઠીક થાય છે. સોના રૂપાની કારીગરી અને લોઠા ઉપર સોનેરી રૂપેરી કારીગરી કરવાનું કામ ઠીક થાય છે. લખોટલાં વાસણ, કોતરણી અને જવાહીરનું કામ પણ ઘણું ઠેકાણે થાય છે. પૂર્વ તાર્તરીના ચારકંડ જોડે તથા ચીનાઈ તિબેટના લાસા જોડે એ પ્રાંતનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. કાશ્મીરના લાડકમાં થઈને તથા પહાડ ઉપર થઈને વણજરો જાય છે. ચારકંડમાંથી સોનું તથા રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ આવે છે. લાસામાંથી ચીનાઈ ચા, અને સુંદર જિન આવે છે. મુલતાનથી લાહોર, અમૃતસર, લુદ્ધિઆણા અને અંબાલા સૂધી રેલવે બાંધી છે તેથી કલકત્તા જોડે પંજાબ પ્રાંત બંડાયેલો છે. દિલ્લીથી બીજી સડક જાય છે તેને વૈયવ્ય પ્રાંતોમાં એ રેલવે મળે છે. બીજી સડકો બંધાઈ છે; એક સડક મુલતાનથી નીકળી સિંધ રેલવેને મળે છે; બીજી લાહોરથી રાવળપિંડી અને પેશાવર સૂધી અને ત્રીજી દિલ્લીથી રજપૂત સંસ્થાન સૂધી બંધાઈ છે.

દેશી રાજ્યો.

પંજાબ મરકારના તાબામાં ૩૬ દેશી રાજ્યો છે. એ રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૩૫,૮૧૭ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૩૮,૬૧,૬૮૩ માણસની છે. એ રાજ્યોમાં મુખ્ય કાશ્મીર, ખાવરપુર, અને પટીઆલા છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય—એ ઈર્ષ્યેલ મૂલકની ઉતરે છે અને એમાં કાશ્મીરની સુંદર ખીણ અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે, તેમની આસપાસ કારાકોરમ અને હિમાલય

પરંતુ આવેલા છે. એ પ્રાંતોમાં એક પ્રાંત લાડક છે તેની રાજધાની લેહુ સિંધુ નદીને કાંઠે છે, અને બીજા બલિસ્તાન છે તેની રાજધાની ઇસ્કાંડાં પણ સિંધુ નદીને કાંઠે છે. પહેલાં લાડક નિબેટનો રાજ ગણાતો, પરંતુ તે હાલમાં કાશ્મીરના તાબામાં છે. કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર જેલમ નદીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર જમ્મૂ દક્ષિણે છે. એ દેશના રજપૂત રાજાને મહારાજા કહે છે. જ્યારે સને ૧૮૪૫ માં શીખ રાજા પાસેથી એ દેશ લઈ લીધો ત્યારે ઈંગ્રેજ એ રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના અડધા અર્થ કે હિંદુ અને અડધા તાતાર લોક છે. એમાં દેવદાર અને બીજાં વનનાં ઝાડ પુષ્કળ ઊગે છે. ખીણોનો ભૂમિ રસાળ છે, હતા તંદુરસ્ત અને પાણી પુષ્કળ છે. કાશ્મીરની શાલે અને બીજાં ઊંતનાં કાપડ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. શુલાબત્તું અતર, હુચેઆર, ચામડાંની બનાવેલી વસ્તુઓ, લખોટલાં વાસણ, વગેરે પણ બને છે.

લાવલપુર—એ લાવલપુરનું રાજ્ય નવાબના તાબામાં છે. એ રાજ્ય સતલજ અને સિંધુના ડાંગા કાંઠા ઉપર છેક સિંધુ સૂધી છે. એ રાજ્ય મોટા રણસૂધી લાંબી ચીયરવટી છે, પરંતુ નહેરોમાંથી પાણી આવે છે તથા ખેતી સારી થાય છે.

પટીઆલા અને શીખ રાજ્યો—શીખનાં રાજ્યોમાં પટીઆલાનું રાજ્ય મોટામાં મોટું છે. એનો અધિપતિ મહારાજા કહેવાય છે. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

જિંડ, નમા, કપરથલા, ફરિદકોટ, અને કલગીઆ એ પાંચ મંસ્થાનો શીખ લોકનાં છે. પટીઆલા, તથા કપરથલા મિત્રાય બાકીનાં મંસ્થાનો સતલજની દક્ષિણે સરહિદમાં છે.

નાનાં રાજ્યો—પંજબ સરકારના તાબામાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સિમલાની નજીક ડુંગરોમાં છે, અથવા ઉપર કહેલા જિલ્લાઓ અને સંસ્થાનોમાં સેળબેજ થ ગયેલાં છે.

એ દેશી રાજ્યો ઊપરાંત અફઘાનિસ્તાન અને બલૂચિસ્તાનના સીમાડાના વમડાઉ અને ચોટા લે કે ઉપર પંજબના અધિકારીઓને નજર રાખવો પડે છે. હુઝારના ઉત્તર ભાગથી તે સિંધુ નદીપર આવેલા દેરાઈસ્માઈલ ખાન સૂધી જે જતો વસે છે તેમાંના ઘણાખણ પઠાણ કે પથૂ ભાષા બોલનારા મુસલમાનો છે; દેરાઈસ્માઈલ ખાનની દક્ષિણે બલૂચી લોક છે.

વાયવ્ય પ્રાંતો.

એ પ્રાંતોની પશ્ચિમે પંજબ પ્રાંત તથા રજપૂત મંસ્થાનો છે; એમની તથા પંજબની વચ્ચે જમના નદી વહે છે; અને પૂર્વે બંગાળા પ્રાંતમાં બહાર સૂધી તેમની હદ છે. એ પ્રાંતો અર્ધું ચંદ્રાકાર છે તેમાં અયોધ્યા દેશ આવેલો છે. એ અર્ધું ચંદ્રાકારના પશ્ચિમ કાંઠાની તથા તિબેટની વચ્ચે હિમાલય પર્યંત છે, અને પૂર્વ કાંઠો નેપાળ સૂધી ગયેલો છે. દક્ષિણે છેક મધ્ય પ્રાંતોના સાગર જિલ્લાની લગીલગ

જ્વાલિયર અને બુંદેલખંડની વચ્ચે એના તાબાની સાંકડી ભૂમિ છે. બીજે ઠેકાણે વાયવ્ય પ્રાંતોના બાકીના દક્ષિણ ભાગનો મર્યાદા મધ્યહિંદ એજન્ડિસ અને બંગાળા ઈલાકાના તાબાના છોટા નાગપુરથી થઈ છે.

અસાધ્ય પ્રાંત સુધાં એ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૬,૧૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને ૪,૪૧,૦૭,૮૬૬ માણસની વસ્તી છે. વળી એમાં બે દેરી રાજ્યો છે તેઓનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ પ્રાંતોના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે,—

(૧) હિમાલયમાં આબેટા પ્રદેશ, (૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરનો રસાઝ પ્રદેશ, (૩) જનતાની દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) ઉત્તરે કમાર્ડન, ગઢવામ, વગેરે પહાડી પ્રદેશોમાં તિબેટની સરહદ પર આવેલા મોટા હિમમય પહાડો છે; પછી એ હિમમય પહાડોની સમાંતર આવેલા નીચા ડુંગરા છે; ત્યાર પછી ગિર્વાલિક નામે નાના ડુંગરા છે, અને છેલ્લે તિરાઈ એટલે ભેજવાળી અને પથરાતી ભૂમિવાળું ધાડું જંગલ છે. તિરાઈ જંગલમાં તથા ડુંગરો ઉપર મોટાં વન છે તેમાં ઈમારતી લાકડું પુષ્કળ થાય છે, તેમાં દેવદાનું લાકડું ઘણું વપરાય છે. ડુંગરામાં લોહાની ખાણો છે; અને ખીણો તથા ઢાંગતી ભૂમિ માણી રસાજ છે, તેમાં ચાના લાચ છે. હિમાલયમાં ચા થાય છે તે આખી દુનિયાનાં સર્વેથી સરસ ગણાય છે.

(૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરના રસાજ પ્રદેશોમાં એ બંને નદીઓની વચ્ચેનો ક્ષેત્રફળ દોઆમ રોહિલખંડ (અથવા * રોહિલાતો મૂલક) અને કાશી નદી ઉત્તરનો પ્રદેશ છે. દેશ બે પ્રદેશો ગંગાની ઉત્તરે છે અને તેમની વચ્ચે અયોધ્યા પ્રાંત છે. એ પ્રે મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળીને ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ વળી આખા દેશમાં ફરી વળે છે. ગંગાની પશ્ચિમે ગઢવામમાં જમનાનું મૂળ છે. ચંપસ, બતવા, અને રજપૂત સંસ્થાનો, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને બુંદેલખંડના પૂર્વ ભાગ તરફ વહેતી બીજી નદીઓ અને જમણા કાંઠા પર મળે છે. બુંદેલખંડના ડુંગરાની શાખાઓ અને આંતરે છે તેથી પાછી વળી જમના નદી અસાહ્યપ્રદેશમાં ગંગાને મળે છે.

જમના નદીના જમણા કાંઠા પર દિહી, મથુરા નામે પવિત્ર ધામ, આગ્રા અને કાલ્કી એ મુખ્ય શહેરો છે, અને ડાબા કાંઠા પર હવાવા અને અઝાહવાદ મુખ્ય છે. ગંગાનું મૂળ પણ ગઢવાલમાં છે. રામગંગા, ગોમતી, ગોગરા, વગેરે ઘણી નદીઓ ડાબા કાંઠા પર એને મળે છે. ગંગાના કાંઠા પર અનુષ શહેર, ફતેહગઢ, કાનપુર, અઝાહવાદ, મીરજાપુર, કાશી અને ગાજીપુર મુખ્ય શહેરો છે. રામગંગા તિરાઈમાં ઉત્પન્ન થઈ રોહિલખંડમાં અને અયોધ્યાના થોડાક ભાગમાં વહે છે અને પછી કનોજ નામે હિંદુનોકના પ્રાચીન શહેર આગળ ગંગાને મળે છે. ગોમતી નદી

* એ અદમાન લોકના વંશના છે

† એનું બીજું નામ વણારશી નગરી ને તે ઉપરથી હિંદીમાં બનારસ છે.

પણ ડૂંગરાની ભેજવાળી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને અયોધ્યામાંના લકનૌ શહેર આગળ વહી ગંગાને મળે છે. પૂર્વે ગોગરા નદી હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને નેપાળ અને અયોધ્યામાંથી ધણી નદીઓ મળે છે. ત્યાં ગંગા ક્નેડ મુંગમ થાય છે ત્યાં તે લગભગ ગંગાના જવડી દેખાય છે. આ મોટી નદી ઓ ત્રિવાય રોહિલખંડ અને દોઆબમાં ધણું ઝીલો કે રવાનાવિક સરોવરો છે, અને એ તરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે સરકારે ધણી નહેરો ખોદેલી છે.

(૩) જમનાની દક્ષિણમાં કાંઠાની પાસેની ભૂમિ રસાજ છે, પરંતુ વિંધ્યા અને કુનુનની થડમાં ડૂંગરા અને જંગલો આવે છે. પહાડી પ્રદેશોની ખીણો અને મેદાનોમાં નદીઓ કે તળાવો હોય છે ત્યાં ખેતી થાય છે. એ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલો ગ્વાલિયર અને બુદ્ધલખંડની વચ્ચે આવેલા મૂલક છે તેમાં બેટવા નદી તથા બાંસી શહેર છે; વળી એમાં જમના સમીપ બાંદના મૂલક તથા મિરજાપોરની દક્ષિણના દેશ છે. એ દક્ષિણ દેશમાં સોન નદી વહે છે.

હિમાલયનાં સુંદર જંગલોમાં તથા જમનાની દક્ષિણના ડૂંગરોમાં સાગ અને વાંસ થાય છે, તે સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ઝાડો થોડાં જ ઊગે છે. પરંતુ દોઆબમાં મહાડાં થાય છે અને કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડમાં આંબા પુષ્કળ ઊગે છે. જ્યાં ડૂંગરા નથી એવા મેદાનમાં ધર્ડ, જવ, જવાર, અને બાજરી પુષ્કળ થાય છે, અને દક્ષિણ કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડના બરેલી જિલ્લામાં ડાંગર પુષ્કળ થાય છે. તલ, દીવેલી વગેરે તેલવાળાં બીજાં, રૂ, ગળી, કમુઓ, ખાંડ, લાખ, અને સૂરોખાર પરદેશ ખાતે પુષ્કળ થાય છે. કાનપુરમાં ચામડાંની વસ્તુઓ તથા કાશીમાં કીનખાબનો વણાટ માત્ર સારો થાય છે. હરકોઈ મોટા શહેરમાં તાંબાં પીતલનાં વાસણ અને દેશી કાપડ બને છે. પરદેશોમાંથી મીઠું, ધાતુ, ઈંચી છ કાપડાંદ પરચૂરણ સામાન, તેલના, અને ઈંચી છ માલ એ પ્રાંતોમાં આવે છે. કલકત્તાનું રેલવે એ પ્રાંતોમાં માછપુરથી દિલ્લી સૂધી એટલે પડઠ મેલ સૂધી બાંધી છે, અને દિલ્લી પાસે ગઝીઆબાદથી મીરત અને સહારણપુરમાં થઈ પંજાબ સૂધી એટલે ૧૨૩ મેલ સૂધી બાંધી છે. મુબંઈથી જબલપોર સૂધીની રેલવે ચલાહબાદ આગળ એની સાથે જોડાય છે. જાનપુરમાં થઈને કાશીથી અયોધ્યામાં ફેલાહ સૂધી, કાનપુરથી અયોધ્યાના લકનૌ સૂધી, પછી શાહજહાનપુરમાં થઈને બરેલી સૂધી, અલીગઢથી બરેલી અને મુરાદાબાદ સૂધી, આગ્રાથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ગ્વાલિયર સૂધી અને આગ્રાથી રજપૂત સંસ્થાનોમાં જેપુર અને અજમેર સૂધી નવી રેલવે બંધાઈ છે. એ સિવાય સાધારણ રસ્તાની સડકો બાંધી છે, તે વળી ગંગા અને બીજી નદીઓમાં વહુણો ચાલે છે.

સપાટ પ્રદેશોની હવા સારી છે, પરંતુ આપણા કસતાં ટાઢ અને તડકો વિશેષ પડે છે. જૂન મહીનાની આખરથી તે અકટોખરની શરૂઆત સૂધી પૂર્વમાંથી વરસાદ આવે છે. વાયવ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં કાશી, માછપુર, મિરજાપુર, જાનપુર, અને આઝમપુર છે. એ ભાગ સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબે ઈંગ્લેન્ડને આપ્યા. નવાબનું

ઉશ્ચેજ રક્ષણ કરે તેના પેટામાં તેણે સન ૧૮૦૧ માં ગોરખપુર, બસ્તી, આઝમપુરનો બાકીનો ભાગ, એટા સૂધીનો દોઆબ, અને રોહિલખંડ આપી દીધા. દિલ્લીપ્રાંત અને જમનાની પશ્ચિમનો મૂલક, જે હાલમાં પંજાબમાં છે તે, તથા દોઆબનો બાકીનો ભાગ સિંધિઆ પાસેથી સન ૧૮૦૩ માં જીતી લીધો. રોહિલખંડની ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશો નેપાળ પાસેથી સન ૧૮૧૫ માં જીતી લીધા તથા જંમ્સી અને જમનાની દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશો બીજા મૂલકના સાટામાં કે દંડ દાખલ અથવા નવારસીઆ હોવાથી છેક હાલમાં મળ્યાછે.

વાયવ્ય પ્રાંતોની જૂની રાજધાનીનું શહેર આમ્રા હતું. એ પ્રથમ મુગલ પાદશાહોની રાજધાની હતી. તાજમહાલ વગેરે ધમારતોને માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. આગ્રાથી છ મૈલ દૂર અકબર પાદશાહની કબર છે. હાલમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની રાજધાની અલાહાબાદ (પ્રયાગ) માં છે.

હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક જાતો તિબેટના લોકોને થોડીક મળતી છે તથા મિરજપુરની દક્ષિણે કુંગશોમાં વસનારી જાતો સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોના લોકો હિંદી કે ઉર્દુ ભાષા બોલેછે. ઉર્દુ ભાષા હિંદીને મળતી છે, પરંતુ ફિંકુઆ જાતે રાજ કરનારા મુસલમાન મળી જવાથી ઉર્દુમાં અરબી અને ફારસી શબ્દો ઘણા છે. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો ઉર્દુ ભાષા બોલેછે, અને ગામોમાં હિંદી બોલનાર વધારે છે.

દેશી રાજ્યાં.

કાશીનો રાજ આસપાસનાં કેટલાંક ગામોના જમીનદાર છે, તે સિવાય રામપુર અને તેહરીના રાજાઓ લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબામાં છે, રામપુર સંસ્થાન રોહિલખંડમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ અને એમાં ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એનાપર નવાબનો અમલ છે. તે નવાબ પઠાણ વંશનો છે. એ સંસ્થાનમાં ઊંચી પ્રતિના ચાખા અને ખાંડ થાયછે, અને એના ખેત (કુપટા) ઘણા વખણાયછે. તેહરી સંસ્થાન કુંજરામાં મઢવાસમાં છે, અને રજપૂત રાજના તાબામાં છે. રામપુરના ક્ષેત્રફળ કરતાં એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ વધારે છે.

અયોધ્યા પ્રાંત. *

એ પ્રાંતની ઉત્તરે નેપાળ છે, તથા બીજી બધી દિશાએ વાયવ્ય પ્રાંતો આવેલાછે. એ પ્રાંત ગંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશનો ભાગ છે. ઘણા મૈલ સૂધી એની તથા વાયવ્ય પ્રાંતનો વચ્ચે ગંગા નદી આવેલીછે. ગંગાને મળનારી રામગંગા, સર્ક, ગોમતી, અને ગોગરા નદીઓ તથા બીજી નાની નદીઓ એ પ્રાંતની અગ્નિકોણના ભાગમાં વહેછે, અને તેમનું પાણી ખેતીમાં લેવાયછે. એમાંની કેટલીક નદીઓમાં ઘણા મૈલસૂધી વહાણો ચાલેછે. મોટામાં મોટી ગોગરા ન-

* એ પ્રાંત હાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ભળી દીધોછે, અને મુખ્ય શહેર અલાહાબાદ છે.

દી ગંગાની પેઠે હિમાલયમાંથી નીકળેછે અને તેને મળનારી નદીઓ-માં મૌથી મોટી રાપતી છે. એ પ્રાંતમાંની રેલવે વિષ આગળ કહેલુંછે.

એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૯૩૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૧૨,૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. આખી દુનિયામાં બીજા હરકોઈ દેશ કરતાં જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એ પ્રાંતની વસ્તી વધારે ઘાડી ગણાયછે. એ પ્રાંતમાં એકે પર્યંત નથી, પરંતુ ઉત્તરે નેપાળના ડુંગરોની લગોલગ હોવાથી એ પ્રાંતમાં તિરાઈ કે મોટાં વન છે તથા ડુંગરાની તળેટીની ભૂમિ છબ્બખાં પાણીવાળી છે. તિરાઈની દક્ષિણે નદીઓની વચ્ચે ઊંચા ટેકરા છે, તેમની ઉપર ઘણું કરીને સાવ, સીસમ, અને બીજાં જાણે પુષ્કળ ઊગેલાંછે. આ ટેકરાની દક્ષિણે અયોધ્યાનું વિશાળ મેદાન છે, તેમાં ઊંડી નદીઓ વહેછે. એ નદીઓના ઊંડાં પાત્ર ઊંચા હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓના વેગે કરીને ધીમે ધીમે ખોદાઈને બન્યાંછે. આ પ્રદેશ અતિ રસાળ છે. તેમાં પાક પુષ્કળ થાયછે ; આંખા અને મહુડાંની વાડીઓ ઘણી છે, અને ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઝીલા કે તળાવો તથા કૂવાઓ ઘણાં છે. એ પ્રાંતની હવા પંજબ તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના જેવી છે, પરંતુ તેમના જેટલી અતિ ઠાઠ અને તડકો પડતો નથી.

એ પ્રાંતમાંથી ઘઉં અને બીજાં ધાન્ય તથા ખાંડ, તલ, દીવેલી વગેરે તેલી પદાર્થો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. એ પ્રાંતમાં આંખા અને તમાકુ સારો થાયછે. થોડુંક રૂ, અક્રીણ, ગળી, વગેરે પણ ઊગેછે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. દેશી કાપડ તથા બીજાં સામાન દરેક ઠેકાણે થોડો ઘણો બનેછે, તે સિવાય બીજાં ઉમદો બનતો નથી. પહેલાં ફિજખાદની પાસે મલમલ સારી વણાતી. એમાં ઉપયોગી ધાતુની ખાણો નથી, પરંતુ એમાં વાયવ્ય પ્રાંતોની પેઠે મડીઆ કંકર જોછે.

અયોધ્યા તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક મૂલક ઉપર દિલ્હીના પાદશાહના વહરનો અમલ હોતો. એ વહરે સને ૧૮૧૯ માં પાદશાહની તાબેદારી છોડી દીધી, અને ઈંગ્લેન્ડ સરકારે તેની સ્વતંત્રતા પાદશાહને સ્વીકારાવી. સને ૧૮૧૬ માં ઈંગ્લેન્ડે ઉત્તરમાં નેપાળ પાસેથી જીતેલા મૂલકમાંથી કેટલાક ભાગ એ નવાબના વહરને આપ્યો હતો. રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે તથા લંડોનાના હાથમાંથી બચવાને ખેડુત લોકો અરજ કરીથી જે તાલુકદારોએ બળે તથા તેમના અનુમતે ધીમે ધીમે પ્રાંતમાંનાં ઘણાંખરાં ગામોનો કબજો કરી લીધો હતો તેમની જોડે વારંવાર થતી વરગાડને લીધે નવાબને સને ૧૮૫૬ માં ઈંગ્લેન્ડે પદબ્રજ કર્યો. હાલમાં સને ૧૨ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન મળેછે, અને એ પ્રાંત મુખ્ય કમિશનરના હાથ તળે છે.

એ પ્રાંતની રાજધાની લકનો ગોમતીના કાંઠાપર છે. બીજાં મોટું શહેર ફૈજાબાદ છે. પૂર્વખાદની પાસે જૂનું અયોધ્યા શહેર છે.

એ અયોધ્યા શહેરમાં રામનો જન્મ થયો હતો. એ શહેર મનુએ વસાવેલું એવું રામાયણમાં કહેલુંછે. આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૬ માં મહાભારતના મોટા યુદ્ધમાં રામનું અયોધ્યા શહેર નાશ પામ્યું, તથા તે ઇ. સ. ૭૮ માં વિક્રમાદિત્યે ફરી વસાવ્યું.

એવું કહેવાય છે. બીજાં પ્રસિદ્ધ શહેરોનાં ખરેખર અગાધ પ્રાંતમાં છે તેમાંનાં કેટલાંક બૌદ્ધમતવાળાઓનાં હતાં. એ પ્રાંતના લોક મુખ્યત્વે હિંદુ જોડી જોડે છે.

મુખ્ય ઇમિશનરના નાના હેઠળ એ પ્રાંતના ૪ મોટા ભાગ ક્યાં છે- ઉત્તરે (૧) પંજાબ અને (૨) સિતાપુર, તથા દક્ષિણે (૩) લકનૌ અને (૪) રાયચગેલી.

બંગાળા ઇલાકો.

એ પ્રાંત લેપ્ટોનેન્ટ ગવર્નરના અધિકાર હેઠળ છે. ભરતપંડના વિભાગોમાં એ ઇલાકો અર્ધથી મોટો અને રમાળ છે. એમાં શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, ઓરિસા (અંદાઆ), અને હોટા નાગપુર છે. એની ઉત્તરે નેપાળ, સિકિમ અને હિંદુસ્તાન આગામ પ્રાંત તથા પૂર્વે મણિપુરનું દેશી રાજ્ય છે. એની અને બ્રહ્મદેશની વચ્ચે સુથે અને બીજી પહાડી જંગલોનો મૂલક, આગાધાનના ડુંગરો અને નાક નદી છે; દક્ષિણે બંગાળા ઉપગ્રામ અને મદ્રાસ ઇલાકો, અને પશ્ચિમે અંધ પ્રાંતો, રેવા, અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

એ ઇલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૩,૯૦૨ ચોરસ મૈલ અને ૬,૬૬,૯૧,૪૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ સિવાય એમાં બીજાં ઘણાં ખડીઆં રાજ્યો તથા જંગલો છે તેમજ વર્ણન આગળ આવશે.

એ ઇલાકામાં વાયવ્ય તરફ ગંગાનો મપાટ પ્રદેશ તથા ઈશાન તરફ બ્રહ્મપુત્રનો મપાટ પ્રદેશ છે. એ બે પ્રદેશોનો મેળાપ શુદ્ધ બંગાળાની નીચી ભૂમિમાં થાય છે.

શુદ્ધ બંગાળ દેશ હિમાલય અને દરિયા વચ્ચે મોટું પ્રદેશ છે. એની ત્રણ બાજુએ જમીન આવેલી છે. દક્ષિણે બંગાળી સમુદ્ર છે. ઉત્તરે હિમાલય (એમાં શર્ગિસિંગ છે), પૂર્વે કાચર, ટિપરા, અને ચિત્રગંગા ડુંગરા અને પશ્ચિમે હોટા નાગપુર તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદની ઝોંચી ભૂમિ વગેરે પહાડી પ્રદેશો છે. બીજું મોટું પ્રદેશ રાજમહાલ ડુંગરોની પશ્ચિમે અને શુદ્ધ બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે બહાર દેશ છે. બહારમાં તિહૂત, પાટણા, મયા, અને બીજાં અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો છે. આઢીઆ દેશ એ પ્રાચીન હંડુરાજ્યનું નામ છે. હાલમાં શુદ્ધ બંગાળા અને મદ્રાસ ઇલાકાની વચ્ચે દરિયાના કાંઠાપરનો સાંખી સપાટ પ્રદેશ અને ખડીઆ મહાલ નામે મોટા પહાડી મૂલકને આઢીઆ કહે છે. હોટા નાગપુર એ બહાર અને આઢીઆની વચ્ચે પહાડી મૂલક છે.

મુખ્ય પર્વતો—હિમાલય નો થોડો ભાગ, રાજમહાલ, છોટા નાગપુર તથા ઓઢીઆના ડુંગરા.

મુખ્ય નદીઓ—ગંગા, ગોગરા, સોન, ગંડકી, કુશી, દામોદા, માગીરથી, હુગલી, બ્રહ્મપુત્ર, સૂરમા, મહાનદી, વૈતરણી, બાહ્મણી, વગેરે.

ગંગા—એ નદી વાયવ્ય પ્રાંતમાંથી નીકળી એ પ્રાંતના ગાલપુર પાસે વહેછે. થોડેક ઉંઠે ત્યાં પછી ઉત્તરે પાટણા પાસે ગોગરા, દક્ષિણે સોન, અને ફરી ઉત્તરે ગંડકી નદી એને મળેછે. ગંગા પૂર્વ તરફ આડકતરી વહેછે. પછી ભાગલપુર પાસે કુશી તેને મળેછે; ત્યાર પછી રાજમહાલ ડુંગરોને ફરી વળી તે લગભગ દક્ષિણમાં વહેછે, અને આગળ જતાં તેમાંથી ભાગીરથી છૂટી પડી આગળ વધેછે તેનું નામ હુગલી પડયુંછે. ગંગાનાં અનેક મુખો કરતાં એ વહાણ ચલાવવાને બહુ અનુકૂળ છે, અને મુખ્ય પ્રવાહ ગોવલંદોની અત્રિકોણ તરફ વહેછે. તે ઠેકાણે બ્રહ્મપુત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ જે જુના તે તેને મળેછે. એ રીતે એકઠું થયેલું જળ અનેક મુખે બંગાળી ઉપસાગરમાં ભળેછે.

બ્રહ્મપુત્ર—*એ નદ આસામના ગારો ડુંગરોને ફરી વળી બંગાળામાં વહેછે, અને દક્ષિણમાં વહી ગોવલંદો આગળ ગંગાને મળેછે. એ બેનાં મુખ આગળ રસાળ પ્રદેશો અને ફરિયાની વચ્ચે સુંદરવન નામે પ્રદેશ છે ત્યાંની હવા સિંધુ નદીના મુખ આગળના પ્રદેશની હવાનો પેડે રોગી છે. એ પ્રદેશ તદન જંગલો અને લેન્વાળો છે તેમાં જંગલી જનાવરો બહુ વસેછે.

સૂરમા—એ નદી કાગર ડુંગરામાંથી નીકળી સિલહટ્ટની પશ્ચિમે વહેછે; અને પછી દક્ષિણમાં વહી બ્રહ્મપુત્ર નદના એક કાંઠાને મળેછે. એ રીતે એકઠાં થયેલાં જળને મેધના કહેછે. ઘણા મેલ સૂધી એ નદીમાં વહાણ ચાલી શકેછે.

ચિત્રાગંગામાંની ઘણી નદીઓ ડુંગરોમાંથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

ગંગાની હુગલી શાખાને પશ્ચિમ બાજુએ ડામોદા, રૂપનારાયણ અને કુશી મળેછે. એ ત્રણે છોટા નાગપુરમાં ઉત્પન્ન થાયછે. છેક દક્ષિણમાં સુવર્ણ રેખા, વૈતરણી, અને બ્રાહ્મણી છોટા નાગપુરમાં અને ઓઢી મહાનદી મધ્ય પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાયછે. એ નદીઓ ઓઢીઆમાં થઈને બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

દક્ષિણની આસપાસનો હિમાલયનો થોડેક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલોછે. એ ભાગ સને ૧૮૩૮ માં સિક્કિમના રાજાએ ઈંગ્લેન્ડે આપ્યો. એ ડુંગરોમાં સેત, લોહું, અને ત્રાંબાની ખાણો છે. બહાર પ્રાંતમાં ગંગાના કાંઠાપર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરો છોટા નાગપુર માંહેલા પહાડો તથા સાતપૂડા પર્વતનો શાખા છે. રાજમહાલ ડુંગરોમાં અને છોટા નાગપુર જે તદન પહાડી અને જંગલથી ભરપૂર છે તેમાં કાચલા અને લોહાની ખાણો છે. શુદ્ધ બંગાળા પ્રાંતમાં બદ્દેન નિલાના રાણીચંચ શહેરમાં તથા છોટા નાગપુર અને બહાર પ્રાંતની સરહદ આગળ સર્વશી સરસ ખાણો છે. વળી ઓઢીઆની

પશ્ચિમે અને છોટા નાગપુરની દક્ષિણે ખંડીઆ મહાસા છે તેઓ પહાડી છે અને તેમાં ઉત્તરથી નૈઋત્ય સૂધી કીમતી સાલનાં જંગલો છે. બંગાળાની પૂર્વના ડુંગરોમાં જંગલ છે, અને કોપલા તથા સોહાની ખાણો છે.

બંગાળા પ્રાંતમાં ચિલકા નામે એકજ સરોવર ઓઢીઆની નૈઋત્યમાં છે, તથાપિ મોટાં ઝીલો કે છાહર તળાવો ધણાં છે. ચિલકા સરોવરને તારે તથા ઓઢીઆના દરિયા કાંઠે પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવે છે. એ પ્રાંતના સપાટ પ્રદેશમાં વરસના ધણા ભાગમાં તાપ બહુ પડે છે અને વાંમાં ભેજ ધણા રહે છે. કોઈ કોઈવાર વરસાદ નાંહું વરસાથી પાણીની તંગી તથા દુકાળ પડે છે, તેપણુ ધણું કરીને વરસાદ ઠીક છે. મેદાનોમાં જૂનથી અક્ટોબર સુધી અગ્નિકોણમાંથી વરસાદ વરમે છે. પાથર જમીનમાં મોટી નદીઓ હોવાથી તથા સર-કારે ધણી નહેરો ખોદાવ્યાથી ડાંગર પુષ્કળ પાડે છે. જુદી જુદી રૂતુઓમાં જુદી જુદી જાતનાં ધાન્ય પાકે છે, અને ભિન્ન ભિન્ન વાવેતર થાય છે. લોકોના મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. દાળ, ભાત, માછલાં અને શાક રાંધી સ્વાષ્ટિ કરવા માટે તેલ, મીઠું, તેજના અને બીજાં મસાલો નાંખીને ખાય છે. દરેક ભાગમાં જુદી જુદી જાતની શાકભાજી ઊગે છે. બહાર પ્રાંતથી અને ઉત્તરના દેશોમાંથી દરિયાને રસ્તે પરદેશો ખાતે ચોખા પુષ્કળ જાય છે. દાળ અને ચોખા સિવાય બહાર પ્રાંતમાં ઘઉં, જવ, મકાઈ, બાજરી, અને હલકી જાતનાં ધાન્ય પાકે છે. છોટા નાગપુર અને બીજા પહાડી મૂલકમાં વસનારા લોકોના એ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા દેશમાં ડોનાળામાં જે ફળ થાય છે તે ત્યાં પણ થાય છે. ફળુસ, કેળ, અને આંખાનાં વૃક્ષ સાધારણ છે. કેરી બૂમિમાં પાત અને સોપારી થાય છે. પૂર્વ બંગાળામાં નારંગી અને નાળિયેરનાં ઝાડોની વાડીઓ પુષ્કળ છે. ચોખા, ગળી, અફીણ, અને સણ, એ વેપારની જાણસોમાં મુખ્ય છે. મુખ્યત્વે કરીને ઈંગ્લાંડ તથા ચીન મોકલવાને ગળી અને અફીણ પકવે છે. ગુણો બનાવવાના ટાટ, દોરડાં, વગેરે સણનાં થાય છે. સણના કાગળ પણ બની શકે. સણ અને બીજા રેસાઓ ઈંગ્લાંડ ખાતે પુષ્કળ જાય છે. વળી ગાંજના છોડ પણ ઉગાવે છે. એ એક જાતનું સણ છે. તેને લોકો ચલમમાં પીએ છે, અને બીજા કેફી વસ્તુ બનાવવાના કામમાં આણે છે. સણ કે અળશી અને તેલ નીકળે એવાં બી દેશના ખપને માટે તથા પરદેશ મોકલવા સાડ પુષ્કળ ઉગાવે છે. ડુંગરોમાં રૂ પાકે છે તેટલું દેશમાં ખસ થતું નથી માટે હરવર્ષ દેશમાં ઈંગ્રેજ કાપડ પુષ્કળ આવે છે. ગોળ, ખાંડ, વગેરે કરુણા માટે રેરડી પુષ્કળ પકવે છે. દક્ષિણે ખજૂરી-ઓની વધારે પદ્માશ હોવાથી માત્ર તે ઠંડાણે રેરડી પકવતા નથી. દેશના ખપને અર્થે હરેક ઠંડાણે તમાકુ પકવે છે, અને કેટલેકિં પ્રજાદેશ મોકલવામાં આવે છે. બંગાળા પ્રાંતની પૂર્વે ડો ચી બૂમિમાં તથા છોટા નાગપુરમાં ડો ચી જાતનો ચા ઊગે છે. વળી શંતુરનાં ઝાડ ઊગે છે તેવડે હીર ઉત્પન્ન કરનારા કીડાનું પોષણ થાય છે, તેથી રેશમ પુષ્કળ બને છે. વેપારની બીજા જાણસોમાં સુરેખ્ખર અને પાથર જગ્યામાં ડોગતી કસુંબી છે. જંગલો અને ડુંગરોમાં રબરનાં ઝાડ ઊગે છે. વણવાનો અને ધાનનાં પાત્ર બનાવવાનો ધંધો ચાલે છે. ગળી, સણ વગેરે બને છેને સિવાય ખાસ કારીગરીને માટે કેટલાંક સ્થળ પ્રસિદ્ધ છે. મૂશી-દાખાદમાં રેશમીકાપડ અને હાથીદાંતનો સામાન અને સોના રૂપાનો ઘાટ સારો બને છે. અને ધાકાની મલમલ, કાપડ, અને સાબુ વખણાય છે. વહાણ બાંધવાનું અને સૂતારનું કામ ચિતા-ગાંગ ચિતગામ)માં સારું થાય છે, અને મોંગીરમાં સૂતાર અને લુહાર કામ સારું થાય છે. એ પ્રાંતમાં ધણી રેલવેની સડકો બાંધેલી છે. મુંબઈ અને અલાહાબાદની મોટીસડક ગંગાના

કાંઠાના પ્રદેશમાં અને કલકત્તાની પેલી મર મતલાહ શાખા આગળ કલકત્તાસૂધી જાય છે. વળી બીજી સડક પાટણના દક્ષિણના એક સ્થળથી રાણીગંજમાં થઈને કલકત્તા સૂધી જાય છે. ગોવંદાની ઉત્તરે કલકત્તાથી બીજી સડક બાંધેલી છે. એ સડક દાર્જિલિંગ સૂધી વાવવાની છે. એ સર્વે રેલવે સિવાય મોટી નદીઓમાં વહાણ ચાલે છે તેથી વેપાર ઠીક ચાલે છે.

બંગાળા ઈલાકાની રાજધાની કલકત્તા હુગલી નદીના કાંઠાપર છે. ધાકા, મૂર્શીદાબાદ, પાટણા, કટક, જગન્નાથ મુખ્ય શહેર છે.

કલકત્તા શહેરની વસ્તી* ૪,૪૮,૦૦૦ માણસની છે. કલકત્તા અને તેની આસપાસના કોટલોક મુલક સને ૧૯૮૮ માં મુગલ પાદશાહ પાસેથી વેચાતો લીધો. શુદ્ધ બંગાળામાં બીજું મોટું શહેર ધાકા છે. કલકત્તાની ઉત્તરે મૂર્શીદાબાદ છે. એ અમલ બંગાળામાં નવાબોની રાજધાની હતી. પ્રથમ બંગાળાના નવાબ દિલીના પાદશાહોના નોકર હતા, પરંતુ તેમણે તેની તાબેદારી છોડી દીધી. સને ૧૭૬૫ માં શુદ્ધ બંગાળા અને બહાર પ્રાંત પાદશાહે નવાબને બદલે ઈંગ્લેન્ડને આપી દીધા. બહાર પ્રાંતમાં મોટાનાં મોટું શહેર પાટણા છે. આઠોઆમાં મહાનદીને કાંઠે કટક અને કટકની દક્ષિણે જમનાય છે. છોટા નાગપુરમાં કાંચી છે. નાગપુરના રાજાએ આઠીઆ અને છોટા નાગપુર આપી દીધા.

એ ઈલાકામાં કલકત્તા, મતલાહ, ચિતાર્ગોંગ (ચિતગામ) અને કટક એ ચાર મુખ્ય બંદરો છે.

બંગાળા ઈલાકામાંના શુદ્ધ બંગાળામાં આશરે ૩,૭૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને તેમાં બંગાળી બોલી બોલાય છે. બહારની વસ્તી ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે ને તેમાં હિંદી કે ઉર્દૂ ચાલે છે. આઠીઆ અને ખંડીઆ મહાસેની વસ્તી ૪૦,૦૦,૦૦૦ છે ને ત્યાંની આઠી બોલી છે, અને છોટા નાગપુરમાં આઠી અને હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાય છે.

સંડીઆં સંસ્થાનો અને જાતો.

ખંડીઆં સંસ્થાનોનું કોનકુળ આશરે ૩૮,૦૦૦ ચારસમીસ અને વસ્તી ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. એ સંસ્થાનોમાં નેપાળ અને ભૂતાનની વચ્ચે હિમાલયમાં સિકિમનું બીજું સંસ્થાન (એ પર રાજનો અમલ છે અને ત્યાંના રહેવાશીઓ તિબેટના લોકને મળતા આવે છે), અને ઉત્તરે સિકિમની લગભગ આવેલો દેશ છે. સિકિમની દક્ષિણ કૂચબહાર નામે નાનું સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન અને સિકિમની વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં ભૂતાનમાંથી છતેલો નાનો મુલક આવેલો છે. બંગાળાની પૂર્વે તિપરા અને ચિતાર્ગોંગના ડૂંગરામાં બીજાં ઘણાં નાનાં સંસ્થાનો છે. પર્વતોમાં વસનારા લોકો અઢધા આર્ય અને અઢધા બ્રહ્મી છે. ખંડીઆં સંસ્થાનો અને છોટા નાગપુરમાં બીજાં ઘણાં સંસ્થાનો છે તે વિષે આગળ કહેલું છે. બહાર પ્રાંતના અગ્નિકોણના રાજમહાલ પહાડોમાં સોંથલ જાત વસે છે. સોંથલ જાત અને ખંડીઆ મહાલ તથા છોટા નાગપુરની પહાડી જાતો અનાચ્છ અસહી છે અને પોતાની જુદી ભાષા બોલે છે.

* પરાં મળી કલકત્તામાં ૮,૪૨,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

આસામ.

એ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૬,૩૪૧ ચોરસ મૈત્ર છે. એમાંની લગભગ ૩૦,૦૦૦ મૈત્ર ભૂમિ ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં છે; તેપર હકૂમત કરનારને મુખ્ય કુમિશનર કહેછે. બાકીનો દેશ ઇંગ્લેન્ડ તાબાની પહાડી જ્ઞાતોનો છે. આખા દેશનો વસ્તી સુમારે ૪૮,૮૧,૪૨૬ માણસની છે (પહાડમાં વસનારો જ્ઞાતોનું વસ્તી પત્રક કંઈ નથી). એ દેશ ભરતપંડની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે ભૂતાન અને હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક સ્વતંત્ર જ્ઞાતિઓનો મૂતક, દક્ષિણે અને પશ્ચિમે બંગાળા, તથા પૂર્વે બ્રહ્મદેશના ડુંગરામાંનો મણિપુર પ્રાંત તથા કેટલાક પહાડી સ્વતંત્ર લોકનો મૂતક છે. એમાં બ્રહ્મપુત્ર નદ વહેછે, અને એનું મુખ્ય નગર ગૌહત્તા છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદના કાંઠાનો પ્રદેશ, તથા તેની આસપાસના પહાડી પ્રદેશો મળી એ પ્રાંત ઘચેલાછે. તિબેટમાં ઘઈને પૂર્વમાં વહી હિમાલયના પૂર્વ છેડાને બ્રહ્મપુત્ર ફરી વળેછે, અને આસામમાં ઘઈ છેક પશ્ચિમમાં વહેછે. બ્રહ્મદેશના પર્વતો તથા તેમને કાઠખૂણે આવેલા ડુંગરાને લીધે એ નદનો માર્ગ અકાસ્તિક બદલાયછે. એ છેલા ડુંગરાને નાગ, ખાશીઆ, જિનતેહ, અને ગારો કહેછે. આસામ તાબાના કાયરમાં ઘઈને એ ડુંગરા આસામ, સિસહૃદ, અને બંગાળાના બીજા દેશો વચ્ચે આવેલાછે. ગારો ડુંગરને ફરી વળી એ નદ બંગાળાના મેદાનમાં ઊતરેછે, અને દક્ષિણે વહેછે.

આસામની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં નીચા ડુંગરા ઘણા છે, અને વહેળા પાણુ યુક્ત છે. એમાં ખનિજ, સારા કોયલા, લોઢું અને ચૂનાની ખાણો છે. ત્યાંની હવા ચાના છોડને બહુ માફક છે. વળી સારું ર, ફળ, અને શાકભાજી ઊંચી ભૂમિમાં ઊગેછે. આસામની લિંસા ઘણી વખણાયછે. એમાં માત્ર રેશમનો વણાટ, લોઢાકામ, તથા માટીનાં વાસણ બનેછે.

એમાં ઘણાં ઘાડાં જંગલો છે તેમાં લાખ, રબર, ગેરે વસ્તુઓ સિવાય ઇમારતી લાકડું યુક્ત થાયછે. મ્હસૂરની પંઠે એ જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં રોળાં રહેછે. એવું કહેવાયછે કે કુનિચાના બીજ લાગ કરતાં આસામના ડુંગરામાં વરસાદ વધારે વરસેછે.

સને ૧૮૨૪ માં બ્રહ્મી લોક પાસેથી એ દેશ છતી લીધો. એમાં વસનારા લોકો પોતાની જુદી બાજા બાલેછે, અને સપાટ ભૂમિમાં વસનારા લોકોની રીતભાત છેક આર્યાના જેવી નથી તેમ છેક બ્રહ્મી લોકના જેવી નથી, પરંતુ પહાડી જ્ઞાતો નિરાળી છે, અને મૂળ વતની જેવી દેખાયછે.

સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો.

નેપાલ—એ રાજ્યોમાં નેપાળનું રાજ્ય અર્થથી મોટું છે. એ હિમાલયમાં માંકડો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે વાયવ્ય માંતો, અયોધ્યા, અને બંગાળ, પશ્ચિમે વાયવ્ય માંતોમાંતો કમાઉન પ્રાંત, અને પૂર્વે સિક્કિમ છે. એમાં ધાગા વહેળા અને કુશી નદી છે. એમાં હિમાલય પર્વતનાં ઊંચાંમાં ઊંચાં ચિખરો જેવાં કે અવરેસ્ટ કે ગૌરીશંકર, ધવલગિરિ, વગેરે છે. એનું મુખ્ય શહેર લદાક છે.

દરિયાની સપાટીથી હિમાલયની ઊંચાઈ ૨૯,૦૦૦ ફુટ કરતાં પણ વધારે કહેવાય છે. આ ઊંચા પર્વતોની દક્ષિણે નીચા ડુંગરો છે, તેઓનાં શિખર અને ખીણો રસાળ છે, અને હવા બહુ સારી છે. આ રસાળ ભાગની દક્ષિણે જંગલો છે તેમાં કીમની ઇમારતી લોકડાં થાય છે, અને એની દક્ષિણે તિરાઈ એ લે લેજવાળાં વન છે. તિરાઈના કેટલાક ભાગ નેપાળના રાજ્યમાં છે અને કેટલાક ઈંગ્લેન્ડના મૂલકોમાં છે. નેપાળમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે, અને કેટલાક ધાતુના ધાટુ સારા થાય છે. વસ્તીમાં તાતાર તથા તિબેટી લોકો છે તેઓ અને આર્ય લોક મેળમળ થઈ ગયા છે. એપર ગૂરખા લોક રાજ્ય કરે છે. લોકો બોદ્ધ ધર્મ પાળે છે, અને ભરતખંડ અને તિબેટની ભાષાઓની મિશ્રિત ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેર ખટમંડુમાં મહારાજ રહે છે તેને નામે પ્રધાન રાજ ચલાવે છે. પહેલાં એ રાજ્ય ચીનના પાદશાહને તાબે હતું, પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. લોકો ઉધમી, શૂરા, અને શરીરે દઢ છે.

મૂતાન—આસામ અને તિબેટની વચ્ચે ખીણું પહાડી રાજ્ય મૂતાન છે. એની અને નેપાળની વચ્ચે સિક્કિમ છે.

એ રાજ્ય હિમાલયમાં છે અને તાતાર વંશની જાતોના હાથમાં છે. તેઓ બોદ્ધ ધર્મ પાળે છે. લામા નામે બોદ્ધ ધર્મગુરુઓની મોટી સંખ્યાનું તથા સરદારોનું લોકને ભરણપોષણ કરતું પડે છે. એ સરદારો દર ત્રણ વરસે પાતામાંથી એકને મુખ્ય ઠરાવે છે. લોકો ઉધમી છે, પરંતુ રાજ કરનારા તેમનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, અને ધર્મગુરુઓ તેમનાપર જીલમ કરે છે.

નાનાં રાજ્યો—આસામની ઉત્તર સીમા ઉપર, તથા આસામ અને બંગાળની પૂર્વ સરહદ ઉપર શ્રાવ્તી એટલે તાતાર વંશની ઘણીક પહાડી જાતો વસે છે. પરંતુ તેમાંની કેટલીક ભરતખંડના ખીલ ભાગોમાંની મૂળ જાતોને મળતી આવે છે. એમાંની ઉત્તરે ઠકુળા અને આમોર, અને પૂર્વે કૂકી અને લુગો જાતો વેકરાળ છે, અને તજક વસનારા સુધરેલા લોકોને લાડે છે. એ પહાડોમાં મણીપુરના રાજના તાબાનું સંસ્થાન માત્ર સુધરેલું છે.

પોર્તુગીઝ તથા ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

પોર્તુગાલના રાજાના તાબાનાં દમણ, ગાંધી, અને દીવ સંસ્થાનો વિષે આગળ મુંબઈ ઈલાકામાં કહેલું છે.

હુગલી નદીના કાંઠાપર ચંદનગર ફ્રાન્સ દેશને કબજે છે. એ કલકત્તાથી ૧૭ મૈલને અંતરે છે. મદ્રાસ ઈલાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ત્રણ શહેરો અને તેઓની આસપાસનો ફેટલોક મૂલક, તથા પશ્ચિમ કાંઠાપર એક શહેર એન્ગ દેશને તાબે છે. એ ચાર સ્થળનાં નામ ગોદાવરીના મુખ્ય આગળ ૧. ચાનાન, મદ્રાસની દક્ષિણે ૨. પોંદિશરી, તથા ૩ કારિકલ, અને મલબાર કાંઠાપર કાનાનોર અને કાલિકટની વચ્ચે ૪. માહી છે. મુખ્ય શહેર પોંદિશરી છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

યુરોપખંડ.

સીમા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટલાંટિક મહાસાગર, દક્ષિણે ભૂમધ્યસમુદ્ર, આફ્રિકાથી ગો સમુદ્ર, માર્મોરાસમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર, અને કાકેસિયનપર્વત; અને પૂર્વે કાસિયન સમુદ્ર, યૂરલનદી, અને યૂરલ પર્વત.

યૂરોપ અને એશિયા જોડાણેડ છે; આફ્રિકા અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર છે, અને અમેરિકાથી એ આટલાંટિક મહાસાગર કરીને જુદા પડેલો છે.

યુરોપખંડ માંહેલા દેશો.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડ.	૬. હોલાંડ અથવા નેધર્લેન્ડ.
૨. ફ્રાન્સ.	૭. જર્મની.
૩. સ્પેન.	૮. ડેન્માર્ક.
૪. પોર્તુગાલ.	૯. સ્વીડન અને નાર્વે.
૫. બેલ્જિયમ.	૧૦. યૂરોપી રુશિઆ.

૧૧. આલ્બિઆ અને હંગરિ.

૧૪. યૂરોપી તુર્કસ્તાન.

૧૨. સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ.

૧૫. ગ્રીસ.

૧૩. ઇટાલિ.

યૂરોપખંડ માંહેલા મુખ્ય સમુદ્રો.

૧. શ્વેતસમુદ્ર—રશિઆની ઉત્તર છે.
 ૨. બાલ્ટિકસમુદ્ર—સ્વીડનને જર્મની અને રશિઆથી જુદો પાડે છે.
 ૩. ઉત્તરસમુદ્ર અથવા જર્મનસમુદ્ર ઇંગ્લાંડની અને જર્મની, દેન્માર્ક, વગેરેની વચ્ચે છે.
 ૪. મૂમધ્યસમુદ્ર—યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે.
 ૫. આદ્રિઆટિક સમુદ્ર—ઈટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.
 ૬. આર્કિપેલેગો—એ ગ્રીસ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.
 ૭. માર્મોરા સમુદ્ર—એ યૂરોપી તુર્કસ્તાન અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.
 ૮. કાલ્કો સમુદ્ર—એ રશિઆ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.
 ૯. આસોફ સમુદ્ર—એ રશિઆની દક્ષિણે છે.
 ૧૦. આઈરિશ સમુદ્ર તથા નાર્થચાનલ અને સેંત જ્યાર્જિસ ચાનલ એ ઇંગ્લાંડ અને આયર્લૅન્ડની વચ્ચે છે.
 ૧૧. ઈંગ્લિશ ચાનલ એ ઇંગ્લાંડ અને ક્રાન્ઝની વચ્ચે છે.
- ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—યૂરોપમાં માત્ર તુર્કસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્ય છે. બાકી સર્વ ઠેકાણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ ચાલે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ, રોમન કાથલિક, અને ગ્રીક. રશિઆ અને ગ્રીસના રહેવાશીઓ તથા યૂરોપી તુર્કસ્તાનના બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રીક ધર્મ પાળે છે; ગ્રેટ બ્રિટન, ઇંગ્લાંડ, જર્મની, દેન્માર્ક, સ્વીડન અને નાર્વે, તથા સ્વિત્ઝર્લૅન્ડના લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ છે; અને બાકીના દેશો ધણું કરીને રોમન કાથલિક છે.

તુર્કસ્તાન અને રશિયામાં રાજની ઈચ્છા પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા કરવામાં આવેછે. બાકીના દેશોમાં પ્રજાની સંમતિથી કાયદા બાંધીને તે પ્રમાણે રાજ રાજ્ય કરેછે. સ્વતંત્રતામાં અને ક્રાન્તિમાં પ્રજા-સત્તાક રાજ્ય છે, તેથી લોકો જો મને પસંદ કરેછે તેઓ રાજ્ય ચલાવેછે.

૧. બેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ ઉપર વિક્ટોરિયા રાણીનો અમલ છે. ગ્રેટ બ્રિટન બેટમાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લેન્ડ એ બે દેશ છે.

(૧) ઇંગ્લાંડ.

ઇંગ્લાંડના બે વિભાગ થઈ શકે, ઇંગ્લાંડ અને વેલ્શ. ઇંગ્લાંડમાં ૪૦ પરગણાં અને વેલ્શમાં ૧૨ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ચિચિઅટ પહાડ એ ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લેન્ડની વચ્ચે છે. એ સિવાય કંબ્રિજમાં સ્કાફેલ અને વેલ્શમાં સ્નોડન વગેરે પર્વતો છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટેમ્સ ઇંગ્લાંડની દક્ષિણે છે. તે જર્મન સમુદ્રને મળેછે. એને કાંઠે લંડન શહેર છે. સેર્વર્ન એ બ્રિસ્ટલ આનલને મળેછે. મર્સી એ આઈરિશ સમુદ્રને મળેછે. એને કાંઠે લિવરપૂલ છે. વળી ટાઇન, ટ્રેન્ટ, હમ્બર, આડસ, ડી, અને વાઈ એ મોટી નદીઓ છે.

મુખ્ય સરોવરો—હેવેન્ડ વાટર, અલ્સ્વીટર, અને બિન્ડર્મીર.

મુખ્ય દ્વીપો—માન, આંગલ્સી, અને વાઈટ. વળી જર્સી, ગર્નેસી, આલ્બર્ની અને સાર્ક એ આનલના ટાપુ છે.

મુખ્ય ભૂરિરો—લાન્ડ્સ એન્ડ એ ઇંગ્લાંડનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ અને લિસ્ટર્ડ એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. સ્ટાર્ટ અને વીચીહેડ એ ઇંગ્લાંડના દક્ષિણ કાંઠાપર અને સ્પર્નહેડ તથા ફ્લાંબરોહેડ એ ઇંગ્લાંડના પૂર્વ કાંઠાપર છે. એ સિવાય વેલ્શમાં આંગલેસી બેટની પાસે નાના ટાપુમાં હોવિહેડ, વગેરે બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—મનાઈની સામુદ્રધુની એ કાર્નાવન અને આંગલેસી બેટની વચ્ચે છે. લેવરની સામુદ્રધુની એ જર્મન સમુદ્ર અને ઇંગ્લિશ આનલને જોડેછે.

મુખ્ય અખાતો—સાલ્વેફર્થ, મોરીકાંબી, વિસ્ટલચાનલ, કાર્દી-
ગન, વાશ, વગેરે.

ઇંગ્લાંદનાં મુખ્ય શહેરો—લંડન એ રાજધાનીનું શહેર ટેમ્સ
નદી ઉપર છે. એ દુનિયામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. લિવરૂલ એ
મર્સી નદી ઉપર મોટું બંદર છે. માન્ચેસ્ટર એ સૂતર ને કાપડનાં
કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

ન્યૂકાસ્ટલ ટાઈન નદી ઉપર છે. એની પડોશમાં કોયલાની
મોટી ખાણો છે.

બર્મિંગહામ અને શેફીલ્ડમાં છરીઓ વગેરે લોઢાનાં હથિઆરો
બનેછે.

લીડ્ઝમાં ઊનની જાણુઓ બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

નોટિંગહામમાં કોર અને મોખાં સારાં વણાયછે.

વિસ્ટલ અને હલ એ બે મોટાં બંદર છે.

ઓક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીઓને માટે પ્રખ્યાત છે.

કાન્ટર્બરી અને યાર્કમાં બે મોટા ધર્માધ્યક્ષો રહેછે.

પોર્ટસ્મથ અને પ્લિમથ એ ઇંગ્લાંદની નૌકાસૈન્યનાં સ્થળ છે.

એ સિવાય દોવર, બ્રેટન, સૌધામ્પટન, વુલ્વહામ્પટન, કાર્લેલ, સંદર્લોડ,
બ્રાડ્ફોર્ડ, વગેરે મોટાં શહેર છે.

વેલ્સનાં મુખ્ય શહેરો—કાર્દિફ અને સ્વાન્સી એ બે મોટાં
બંદરો છે, અને માર્થિર તિર્દ્વાલ એ મોટામાં મોટું શહેર છે. મિલ્-
ફોર્ડહેબન બંદર એવું તો મોટું છેન્દે તેમાં મધ્યું ઇંગ્લેન્ડ નૌકાસૈન્ય
સહી સલામત રહી શકેછે. •

મુખ્ય નિકાસ—કલાઈ, કોયલા, ઊન અને રત્ન કાપડ, લો-
ઢાનો સામાન, કાચ, યંત્રો, કાગળ, ઈત્યાદિ.

(૨) સ્કાટ્લાંદ.

એમાં ૩૩ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ગ્રામ્પિઅન પર્વતોની હારમાં બેન્નેવિસ પર્વત એ
ગ્રેટ બ્રિટનમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. એ સિવાય નાના નાના

પહાડો ધણા છે. સ્કાટ્લાંદનો ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ પહાડી છે.

મુખ્ય નદીઓ—ટ્વીડ, ફોર્થ, ટે, દી, સ્પે, નેસ, ક્લેડ, અને નિથ. એમાંની પહેલી છ નદીઓ સ્કાટ્લાંદની પૂર્વે સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય સરોવરો—સુંદર સરોવરોને માટે સ્કાટ્લાંદ પ્રખ્યાત છે. સૌથી મોટું સરોવર લાક્લોમોન્ડ છે. એ સિવાય લાક્શિન, લાક્ મારી, લાક્ નેસ, લાક્ આબી, લાક્ ટે, વગેરે મોટાં સરોવર છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે આર્કની અને શેટ્લાંદ, હેબિડીસ, કે પશ્ચિમ દ્વીપ, વગેરે ધણાક બેટ પશ્ચિમ કાંઠે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—દનેટ્હેદ એ છેક ઉત્તર ખિંદુ અને ગાલોવેનો મલ એ છેક દક્ષિણ ખિંદુ છે. એ સિવાય ખીજી ધણી છે.

મુખ્ય અખાતો—ફોર્થ, ટે, મોરે, ક્લેડ, સોલ્વે, વગેરે અનેક અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—ઈડિન્બરો એ રાજધાની. ગ્લાસગો એ સ્કાટ્લાંદમાં મોટામાં મોટું નગર છે. એ સૂતરાઉ કાપડ તથા વહાણ, એનૂજિન વગેરે યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. આબર્દીન અને ડંદીમાં સણનું કાપડ બને છે. ગ્રીનાક અને લીથ એ બે મોટાં બંદર છે. આબર્દીન, એડિન્બરો, સેંત આંદ્રુઝ, અને ગ્લાસગોમાં યુનિવર્સિટીઓ છે. પર્ય અને પેસ્લીમાં ધણી જાતનો માલ બને છે. ડંફ્રીસ, ફાલ્કર્ક, સ્ટાર્લિંગ, વગેરે ધણાંક મોટાં શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધંગલાંદ પ્રમાણે.

(૩) આયર્લેન્ડ.

એ મોટો દ્વીપ છે. અલ્સ્ટર, લીન્સ્ટર, મન્સ્ટર, અને કોનોટ એવા એના ચાર પ્રાંત કરેલા છે. એ પ્રાંતોનાં ૩૨ પરગણાં કરેલાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તર અને પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઊંચામાં ઊંચા પર્વત કેરિ પ્રાંતમાં છે. પૂર્વ કાંઠે મોર્ન અને બિક્લો પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ફોઈલ અને બાન એ ઉત્તરે વહે છે. બાઈન,

લિફી, અને સ્લેના એ આઈરિશ સમુદ્રને મળે છે. સુઅર અને લી એ દક્ષિણ તરફ સમુદ્રને મળે છે. આયર્લેન્ડમાં સૌથી મોટામાં મોટી નદી શાનન છે તે કેટલાંક સરોવરમાં થઈને પશ્ચિમ તરફ આ-દલાંટિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય સરોવરો—નિઆ, અર્ન, માસ્ક, કારિવ, રી, ડર્ગ, કિલાર્ની, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે રાધ્લિન, પશ્ચિમે ફેરવેટ, આરાન, અને વાલેન્શિઆ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—ક્લીઅર, એ આયર્લેન્ડની દક્ષિણે એક ખેટમાં છે. માલિન હેડ એ આયર્લેન્ડનું છેક ઉત્તર ખિંડુ. પૂર્વમાં ફેરહેડ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાત—ડોનિગલ, સ્લેગો, ગાલ્વે, બેલ્ફાસ્ટ, ફોઈલ, ઇત્યાદિ, ખીખ્ત ધણા અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાની ડબ્લિન, લિશી નદી ઉપર છે. એની પાસે કિંગ્સટાઉન બંદર છે. દબ્લિનમાં એક યુનિવર્સિટી છે. બેલ્ફાસ્ટમાં મણુનું કાપડ સારું બને છે. ઘાટફોર્ડ, કાર્ક, અને તેની પાસે વ્હોન્સટાઉન, શાનન નદી ઉપર લિમરિક, અને લંડનદરી એ મોટાં શહેર છે.

આયર્લેન્ડ ખેતી અને ખનિજમાં ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટ્લાંડની બરોબરી કરી શકતું નથી. પરંતુ શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની હવા એટલી તો અનુકૂળ છે અને વરસાદ એટલો બધો વરસે છે કે ત્યાંનાં ખેતરોમાં હંમેશા લીલોતરી રહે છે. એ માટે એ દેશને કોઈ કોઈવાર લીલો ટાપુ કહે છે.

૨. ફ્રાન્સ.

એનાં ૮૭ પરગણાં કીધેલાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—પિરીનીસ, ક્રાન્સ અને રપેનની વચ્ચે છે. આલ્પ્સ ક્રાન્સને ઇટાલિ તથા સ્વિટ્ઝર્લેન્ડથી જુદો પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ—સીન એ ઇંગ્લિશ ચાનલને મળેછે. લુઓર અને ગારોન બિરહેના ઉપસાગરને મળેછે. રોન એ લેઈઓન્સ અખાતને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—કાર્સિકા, હિરીસ, અશન્ટ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિરો—લાહોગ અને વાફર્લુર એ ક્રાન્સની ઉત્તરે છે, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાતો તથા ઉપસાગરો—વિસ્કેનો ઉપસાગર એ ક્રાન્સની પશ્ચિમે છે લેઈઓન્સ અખાત એ ક્રાન્સની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—પારિસ એ સીન નદી ઉપર છે. એ ક્રાન્સની રાજધાની છે અને આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર શહેર છે. રુન, લાઈલ, વૃલુસ, અને બીજાં ઘણાં શહેરો મોટાં છે અને વેપાર તથા કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. શર્વર્ગ અને બેસ્ટ એ બે આદ્લાંટિક મહાસાગર ઉપર નૌકાસૈન્યનાં ડુકાણાં છે. નાન્ડ્સ એ લુઓર નદીને કાંઠે વેપારનું સ્થળ છે. ગારોન નદીને કાંઠે બોર્ડો પણ વેપારનું સ્થળ છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ મારો થાયછે, અને બીજા દેશમાં ઘણો મોકલવામાં આવેછે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર માર્સેલ્સ અને તુલોન નામે બે મોટાં બંદર છે. ક્રાન્સમાં બીજાં નંબરે મોટામાં મોટું નગર લાઈઓન્સ કરીને હોન અને સોન નદીઓના મંડપ ઉપર છે. એમાં રેશમી વણાટનાં કારખાનાં છે.

ક્રાન્સના લોક ઘણા હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે. આખી દુનિયામાં અતિ રસાળ અને બળવાન દેશોમાં એ દેશ ગણાયછે. ક્રેંચ કે ક્રાન્સિસ લોક મધળા હુનદ અને વિદ્યામાં કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, રેશમી, ચણનું અને બીનનું કાપડ, કોર, કાચ, મેવા, આભૂષણ, ઇત્યાદિ.

૩. સ્પેન.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલ એ ક્રાન્સની દક્ષિણે દ્વીપકલ્પ છે. સ્પેનના ૪૯ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય પર્વત—પિરીનીસ ક્રાન્સ અને રપેનની વચ્ચે છે. એ સિવાય બીજા ધણા પહાડ છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો, ટેગસ, અને બીજી નદીઓ આટલાંટિક મહાસાગરને મળેછે. इवો ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—બલીઆરી ટાપુઓ (માજેર્કા, મિનાર્કા, એવિઝા, અને પ્રામેન્ટેરા) ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં છે. આટલાંટિક મહાસાગરમાં કાનેરી ટાપુઓ છે.

સામુદ્રધુની—જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની રપેન અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે, ને તે આટલાંટિક મહાસાગરને અને ભૂમધ્ય સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય ભૂશિરો—ઓર્ટગલ એ છેક ઉત્તર ખિંદુ અને ફિનિસ્ટેર એ છેક પશ્ચિમ ખિંદુ છે. દક્ષિણે ટૂકાલગર, ક્રૂસ એ રપેનનું છેક પૂર્વખિંદુ, અને ટરિકા એ રપેનનું અને યૂરોપનું છેક દક્ષિણ ખિંદુ છે.

મુખ્ય શહેરો—માદ્રિદ એ માંઝનરીઝ નદીને કાંઠે રાજધાની છે. ટોલીડો એ ટેગસ નદી ઉપર છે. સાલામાંકામાં એક યુનિવર્સિટિ છે. સારાગોસા એ ઇબ્રો નદીને કાંઠે છે. એ સિવાય સેબિલ અને માનેડા એ બે મોટાં નગર છે. બાર્સિલોના, વાલેન્સિઆ, કેડિસ, કોરન્ના વગેરે મોટાં બંદર છે. જિબ્રાલ્ટર એ જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઉપર ઘણો મોટો કિલ્લો છે તે ઇંગ્લેન્ડને તાબે છે.

રપેનના લોક આજસુ છે અને યૂરોપમાં તેમનો ઘણો ભાર-જોજ નથી. તેઓ સ્પાનિશ ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય નિકાસ—વાન્ય, ધોડી, તંત્રવારનાં પાનાં, આમડાં, રેશ મ, ઊન, દ્રાક્ષનો દારૂ, બદામ, નારંગી, અને બીજાં મેવો. રપેનમાં ખનિજો પુષ્કળ છે.

૪. પોર્તુગાલ.

એમાં ૧૦ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ડૂરો અને ટેગસ એ બંને આટલાંટિક મહા-

સાગરને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—આંકોર્સ, મદીરા, અને કેપવર્ડ બેટ આટ્લાંટિક મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિર—સેટવિન્સેટ એ દક્ષિણ; સાંતામેરિયા એ પોર્તુગાલનું છેક દક્ષિણ ખિંદુ છે. રોકા એ યુરોપનું છેક પશ્ચિમ ખિંદુ છે.

મુખ્ય શહેર—લિસ્બોન એ રાજધાની ટેગઝ નદીના મુખ ઉપર છે. ઓપોર્ટો એ દૂરો નદી ઉપર છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાયછે. કોઈંબામાં યુનિવર્સિટિ છે.

પોર્તુગાલના પર્વતોમાંથી ખનિજ નીકળેછે. રૂપેનના લોકો કરતાં પોર્તુગાલના લોક* વધારે ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોર્તુગીઝ ભાષા બોલેછે. તેમનાપર રાજનો અમલ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, ઊન, બદામ, નારંગી અને બીજો મેવો, રેશમી કાપડ, ઇત્યાદિ.

૬. બેલ્જિયમ.

એ ક્રાન્સની ઈશાન પ્રાંતમાં નાનો દેશ છે. એમાં ૯ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મહુસ) અને શેલ્ડ એ બંને જર્મન સાગરને મળેછે.

મુખ્ય શહેરો—બ્રસેલ્સ એ સેન નદીને કાંઠે કોર કે શીત અને શેતરંજના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. આન્તવર્થ એ શેલ્ડ નદી ઉપર વેપારનું સ્થળ છે. માલીન્સ (અથવા મેશલિન) એ કોર અને સણના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે. ઘેન્ટ એ લિમ્સ અને શેલ્ડ નદીઓના સંગમ ઉપર છે તેમાં હુનરનાં કારખાનાં છે. લીંજમાં લુહારકામ તથા ઘાડઆળો બનેછે. મુખ્ય બંદર ઓસ્તેન્દ છે.

કોર, શીત, અને બીજા સુંદર વણાટનાં કારખાનાંને માટે બેલ્જિયમ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કોયલા અને લોઢાની ખાણો પુષ્કળ છે.

* એ લોકને કેટલાક ફીરંગી કહેછે, પણ યુરોપના સઘળા લોકને ઍશિઆમાં ફીરંગી કહેછે. ગુ. ક્રાં.

ઝેલ્ન્ડિયમમાં એતી સારી થાયછે. એ દેશની વસ્તી યૂરોપના બીજા દેશો કરતાં વધારે ઘાડી છે. લોકો અડધા ક્રૅચ અને અડધા વલંદા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હુનરમાં કુશળ છે. તેમના પર રાજનો અમલ છે.

૬. હોલાંદ અથવા નેધર્લાંદ.

એ નાનું રાજ્ય ઝેલ્ન્ડિયમની ઉત્તરે છે. હોલાંદનો રાજ ઝેલ્ન્ડિયમની દક્ષિણે અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનીની વચ્ચે આવેલા લુક્સેમ્બર્ગ નામે પરગણાનો ઠાકોર પાણુ છે. હોલાંદના ૧૧ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મહિસ), ઝાઇન, અને રોલ્ટ એ ત્રણે જર્મન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—વાલકેરન, ટેક્સલ, અને બીજા ઘણાક ટાપુઓ દરિયા વડે જમીનથી જુદા પડેલાછે.

મુખ્ય નગરો—આમસ્ટર્દામ એ વાઈ નદી ઉપર રાજધાની છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. રોટર્દામ મ્યુસ (અથવા મહિસ) નદી ઉપર વેપારની જગ્યા છે. વાયચ કોણમાં હેગ નામે શહેર છે તેમાં સરકારી મુખ્ય કચેરી છે. હેગ પાસે લેડન છે. લેડન, ચુટ્ટ્રેકટ અને ગ્રાન્નિંગન એ ત્રણ નગરીઓમાં યુનિવર્સિટીઓ છે.

હોલાંદ અપાટ દેશ છે. તેમાં ઘણા ઉપસાગર છે. ભરતીનું પાણી દેશ પર ફરી વળતું અટકાવવાને વાસ્તે પાળ કે બાંધકામ કર્યાંછે. વેપારનો માલ વગેરે લઈ જવાને માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે.

હોલાંદના રહેવાશીઓને આપણા લોક વલંદા કહેછે. ઇંગ્રેજીમાં તેમને ડચ કહેછે. તેઓ જર્મન ભાષાને કંઈક મળતી પોતાની જુદીજ ભાષા બોલેછે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે. તેઓ બાગબગીચા તથા એતીનાં કામમાં કુશળ છે, અને બહાદુર વહાણવરીઓ છે.

વલંદા અને ઝેલ્ન્ડિયમના લોક બારીક * હુનરમાં, તેમાં વિશેષે

* કેટલાક કીસબમાં ઝીણી ને સુંદર કારીગરી છે, જેમ કે નકસી કોતરવાનું, છબી ચીતરવાનું, ગાયન વગેરે, તેવાને બારીક હુનર કહેછે. ગૂ. ટ્રાં.

કરીને ચિત્રવિદ્યામાં ચઢીઆતા છે. સઘળા હુનર અને યંત્રશાસ્ત્રમાં તેઓ કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દોર અને દરિયાઈ માછલી. માછલાં પકડવાને સારૂ વલંદા બોક વહાણો લઈ સમુદ્ર ફરેછે.

૭. જર્મનિ.

એની પૂર્વે રૂશિઆ, અગ્નિકોણમાં અને દક્ષિણે આસ્ટ્રિયા અને સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ, પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, અને હોલાંન્ડ, અને ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્ર, જેનું ખીણું નામ જર્મન સાગર છે તે, દેન્માર્ક, અને બાલ્ટિક સમુદ્ર છે.

જર્મનિમાં ઘણાં રાજ્યો છે, તેઓ એક ખીણ જેડે આમાન્ય હિતથી બંધાયેલાંછે. એમાં સર્વથી મોટું રાજ્ય પ્રુશિઆનું છે. હાલ પ્રુશિઆના મહારાજને જર્મનિના ખીણ રાજાઓએ પોતાનો ઉપરી એટલે મહારાજધિરાજ નીમ્યોછે.

જર્મનીમાં મોટાં ચાર સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે.—

મોટાં રાજ્ય.

મુરુચ શહેર.

પ્રુશિઆ.

બર્લિન.

સાક્સનિ.

ડ્રેસડન.

બાવેરિઆ.

મ્યુનિચ.

વર્ટેમ્બર્ગ.

સ્ટુટગાર્ટ.

એ ચારે સંસ્થાનોના અધિપતિ મહારાજ કહેવાયછે.

એ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત ખીણ નાનાં ૧૯ સંસ્થાનો અને ત્રણ સ્વતંત્ર શહેરો છે. આલ્સેસ અને લુરેન પ્રાંતો ફ્રાન્સ પાસેથી હાલમાં છૂટી લીધાંછે.

જર્મનિ ઘણું કરીને અતિ વિસ્તીર્ણ સપાટ દેશ છે, પરંતુ દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર આવેલીછે, તથા એ દેશનાં વર્ટેમ્બર્ગ, અને બાવેરિઆ સંસ્થાનો આલ્પપર્વતની શાખાઓની લગોલગ છે.

મુખ્ય નદીઓ—વિસ્ટુલા અને ઓદર એ બંને બાલ્ટિક સમુ-

દ્રને મળેછે. રલ્બ, વીસર, અને વ્હાઇન એ ત્રણ નદીઓ ઉત્તર સુ-
મુદ્ર (જર્મન સાગર) ને મળેછે. મોટી ધાન્યુષ નદી જર્મનિની દક્ષિણે
વર્ટમ્બર્ગ અને બાવેરિઆ સંસ્થાનોમાં થઈ આસ્ટ્રિઆમાં જાયછે.
જર્મનિના તાબામાં મોટામાં મોટો ખેટ રૂબેન બાલ્ટિક સમુ-
દ્રમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—ડાન્ડલિંગ, વિસ્ટુલા નદીના મુખ આગળ છે.
એ અનાજના વેપારનું મોટું ડોકાણું છે. બ્રેસ્ટા, ફ્રાન્કફોર્ટ, અને
સ્ટેટિન ઓદર નદી ઉપર. વર્લિન, રૂમી નદીને કાંઠે જર્મનીની રા-
જધાની છે, અને એમાં યુનિવર્સિટી છે. દેસડન, સાક્સનિની રાજ-
ધાની છે; માગ્ડેબર્ગ એ મજબૂત કિલ્લો છે; એ બંને એલ્બ નદીને
કાંઠે છે; હામ્બર્ગ એલ્બ નદી ઉપર; એ સ્વતંત્ર શહેર જર્મનિમાં
મોટા વેપારનું ડોકાણું છે. આલ્ફ્રાના એલ્બ નદીને કાંઠે. બ્રેમેન
વીસર નદીને કાંઠે સ્વતંત્ર શહેર છે. ફ્રાન્કફોર્ટ મેઇન નદીને
કાંઠે. સ્ટ્રાસ્બર્ગ અને કોલોન રૂઇન નદી ઉપર. મેટ્સ મોઝેલ નદી
ઉપર. એ ઝિવાય લીપ્સિક, સાક્સ નદીને કાંઠે હાલ, ગોટિંગન, અને
મ્યુનિચ (બાવેરિઆની રાજધાની) એ ચાર શહેરોમાં યુનિવર્સિ-
ટીઓ છે. કોલ; લ્યુબેક એ સ્વતંત્ર શહેર ટ્રેવ નદીને કાંઠે છે;
સ્ટ્રાલ્સેન્ડ; અને કોનિગ્સબર્ગ એ ચારે બાલ્ટિક સમુદ્રને કાંઠે કે
કાંઠાપાસે મોટાં બંદર છે.

જર્મનિની ભૂમિ ઘણું કરી રસાળ છે, અને તેમાંથી ખનિજો પુ-
રુષ નીકળેછે. લોકો ઉદ્યોગી, હુનર તથા લડાઇના કામમાં પ્રસિદ્ધ
છે. એ મોટા યુરોપિયનમાંનું અતિ બળવાન રાજ્યોમાંનું એક
રાજ્ય જર્મનિ છે.

મુખ્ય નિકાસ—સણ, જીન, ઇમારતી લાકડું, ધાન્ય, તમાકુ,
જસત, મદિરા, મીઠું, કેરોસેન તેલ, અને ઘેર. મુશિઆને કિ-
નારે અખર જડેછે. જર્મનિમાં અનેક જાતનો કીમતી માલ પુરુષ
બનેછે, તેમાં વિશેષ કરીને સણનાં અને જીનનાં અને હીરાગળ
કાપડ, યંત્રો, ચીનાઈ વાસણ, રમકડાં, સુગંધીમય પદાર્થો, વાજિત્રો
અને વિદ્યાને ઉપયોગનાં યંત્રો.

૮. દેન્માર્ક.

દેન્માર્ક નાનો દેશ છે. એ દેશ બાલ્ટિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્રની વચ્ચે જર્મનિમાંથી ડૂટેલા દ્વીપકલ્પનો ઉત્તર ભાગ (જતૂલાંદ) તથા કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે.

મુખ્ય દ્વીપો—સીલાંદ, ફ્યુનેન, લાલાંદ, ઈત્યાદિ. આટલાંટિક મહાસાગરમાં ગ્રીનલાંદની પૂર્વે એસલાંદ કડીને ખેટ છે તેમાં હેક્લા નામે જ્વાળામુખી પર્વત છે. એસલાંદની દક્ષિણે ફેરો ખેટ છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનિઓ—સૌન્ડ, એ સ્વીદન અને ઓલાન્ડની વચ્ચે છે. પ્રેટબેલ્ટ એ ઓલાંદ અને પુચુનેન ખેટોની વચ્ચે છે. લિટલબેલ્ટ એ પુચુનેન અને જર્મનિમાં સ્લેસ્વિગની વચ્ચે છે. કાટોગાટ એ જતૂલાંદ અને સ્વીદનની વચ્ચે છે. સ્કાગરાક એ જતૂલાંદ અને નાર્વેની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—લિમ્ફયોર્ડ જતૂલાંદમાં છે.

મુખ્ય શહેર—કોપનહેગન, એ રાજધાની ઓલાંદ ખેટમાં છે. અલ્સિનોર પણ ઓલાંદમાં છે.

દેન લોક સ્વિદ અને નાર્વેના શહેવાશીઓને મળતા છે, અને તેમની ભાષા નાર્વે અને સ્વીદનની ભાષાને મળતી છે. તેમના પર રાજનો અમલ છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે, તથા કુશળ વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘેર અને ધાન્ય.

૯. સ્વીદન અને નાર્વે.

સ્વીદન અને નાર્વેને કોઈ કોઈ વાર સ્કાંદિનેવિઆ કહેછે. એ બંને દેશો મળી દ્વીપકલ્પ થયેલો છે, તેની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટલાંટિક મહાસાગર અને ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે સ્કાગરાક, કાટોગાટ, અને સૌદની સામુદ્રધુની, અને પૂર્વે બાલ્ટિક સમુદ્ર, બોથનિઆ અખાત, અને પ્રિન્લાંદ છે.

એ બંને દેશો મળી એક રાજ્ય થયેલું છે.

સ્વીદન.

એ દેશ નાર્વેની પૂર્વે છે અને તેનાથી મોટો છે. એના ત્રણ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય શહેર—સ્ટાકહોમ, એ રાજધાની, મીલર મરોવર અને બ્રાહ્મિક અમુદ્રના મંગમ ઉપર; સ્ટાકહોમની ઉત્તરે અવ્સલા; એમાં યુનિવર્સિટી છે; ગોટવર્ગ એ સ્ટાકહોમથી ઊતરતું વેપારનું મથક છે; અને કાર્લસ્કોના એ સ્વીદન નૌકામૈજ્યનું સ્થળ છે.

મુખ્ય મરોવરો—વેનર, વેટર, અને મીલર.

મુખ્ય ટાપુઓ—ગાથ્લાંદ અને ઓલાંદ.

નાર્વે.

એના છ પ્રાંત કરેલા છે.

એ દેશ પહાડી છે. એ પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે. ઉત્તર ભણીના ડુંગરોને કોલન પર્વત કહે છે, તે એની અને સ્વીદનની વચ્ચે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—માજીરો અને લોફોદન અમૂલ; આખો કાંઠો નાના નાના ખેટથી ભરપૂર છે અને અખાત તથા ઉપસાગરથી ખંડિત થયેલો છે.

સ્વીદનની પેઠે નાર્વેમાં પણ ધણું મરોવર છે, પરંતુ તેમાંનાં ધણાંપણં સ્વીદનનાં મરોવર કરતાં નાનાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—નોર્દિકન એ યૂરોપખંડનું છેક ઉત્તર ખિંદુ છે. ઉત્તર ભૂશિર એ ઉત્તરે અને નેક્સ દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—ક્રિસ્તિઆના એ રાજધાની છે. વર્ગન એ વેપારનું સ્થળ છે. નાર્વેની ઉત્તરે હામર્ફેસ્ટ નામે શહેર યૂરોપખંડમાં સર્વેથી ઉત્તરમાં છે. એમાં ઊનાજામાં બે માસ સૂધી સૂર્ય આથમતો જ નથી.

એ બંને દેશોના લોકો ઉદ્યોગી અને હોશિઆર છે તથા દેન લોકની પેઠે કુશળ વહાણુવટી છે.

સ્વીદન તથા નાર્વેનો મુખ્ય નિકાસ—લોહું, ખૂનદાણા, રૂપું, ધાન્ય, ઇમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ. સ્વીદનની લોહાની ખાણો આખી દુનિયામાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. યુરોપી રુશિયા.

એની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર અને નાર્વે, પશ્ચિમે બોયનિઆ અખ્તાત, બાલ્ટિક સમુદ્ર, મુશિઆ, આસ્ટ્રિઆ અને મોલ્દેવિઆ, દક્ષિણે કાળો સમુદ્ર અને કાકેસસ પર્વત, અને પૂર્વે કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વત છે.

કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વતની પૂર્વે એશિઆઈ રુશિઆના પ્રાંતો છે, તેમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણના રુશિઆના પ્રાંતનું વર્ણન પણ પાછળ કરેલું છે. યુરોપી રુશિઆના ૫૩ પ્રાંતો છે, તેમાં પ્રિન્સાંદ, અને યોલાંડ નામે પહેલાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હતાં તે આવેલાં છે.

મુખ્ય પર્વત—કાકેસસ, એ યુરોપમાં જ્યાંમાં જ્યાં પર્વત છે, અને યૂરલ પર્વત.

મુખ્ય નદીઓ—દ્વીના એ શ્વેત સમુદ્રને મળે છે. વિશ્તુલા (વિસ્તુલા) એ રુશિઆમાં ને મુશિઆમાં વહી બાલ્ટિક સમુદ્રને મળે છે નિપર એ કાળા સમુદ્રને મળે છે. ડોન એ આઝોફ સમુદ્રને મળે છે. વોલ્ગા અને યૂરલ એ બંને નદીઓ કાસ્પિઅન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—સ્પિટ્સ્બર્ગન અને નોવાયેસ્કા, એ ઉત્તર મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—લાદોગા, ઓનીગા, હલ્મેન્ ઇત્યાદિ. યુરોપમાં મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર લાદોગા છે; અને કાસ્પિઅન સમુદ્ર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવર છે. યુરોપી રુશિઆ અને એશિઆઈ રુશિઆથી લગભગ એની ૯૬ થયેલી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—કર્ફ એ આઝોફ સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો અને ઉપસાગરો—આર્સેજલ અને ઓનીગા નામે ઉપસાગર રવેત મુદ્રમાં છે. બોચ્નિઆ, ફિન્લેન્ડ, અને રૈગા અખાતો બાલ્ટિક મુદ્રમાં છે. પેરીકાપઅખાત ક્રિમીઆ અને રશિઆની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—સેંતપીતર્સબર્ગ, એ હાલની રાજધાની નીવા નદી ઉપર છે. એ શહેર અને ૧૭૦૩ માં મહાત્ પીતરે વચાવ્યું. એની પાસે તથા નીવા નદીઉપર ક્રોન્સ્ટાદ નામે મહાત્ પીતરે કિલ્લો છે. વસ્તી-માં સેંતપીતર્સબર્ગથી ઊતરતું મોસ્કો શહેર મોરકવા નદી ઉપર છે. એ રશિઆની જૂની રાજધાની છે. વાર્સા એ પોલાંદની રાજધાની વિશ્વયુદ્ધ નદી ઉપર છે. રૈગા, એ દ્વીના નદીઉપર મોટું બંદર છે. ત્યાં એ નદી રૈગા અખાતને મળેછે. આર્સેજલ દ્વીના નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી રવેત મુદ્રને મળેછે. આસ્વાસ્વાન, એ વોલ્ગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી કાસ્પિ મુદ્રને મળેછે. ઓદેસ્સા એ કાળા મુદ્રના કાંડા ઉપર બંદર છે; અને સેવાસ્તપોલ એ ક્રિમીઆ દ્વીપકલ્પને કાંઠે નૌકામૈન્યનું સ્થળ છે.

રશ લોક યૂરોપની ખીણ પ્રાચીન જોડલા સુધરેલા નથી. રાજ્યના મોટા વિસ્તાર અને બળે કરીને તે યૂરોપનાં અતિ બળવાન કે મુખ્ય રાજ્યોમાં ગણાયછે. એ દેશ ઉપર અધિકાર સલાવનાર પાદશાહને આર કહેછે, અને એની ઈચ્છા પ્રમાણે ધારા બાંધવા વગેરેનું મધ્યનું કામ ચાલેછે. રશજોકની પુષ્કળ જાતો છે, તેમાંની ધણીક સ્લાવ છે; ઉત્તરે અને દક્ષિણે મુગલ કે તાતાર લોક વસેછે. રશ રાજ્યમાં ધણીક ભાષાઓ બોલાયછે, પરંતુ આધારણ ભાષા રશ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, મણ, ભીંડી, ઇમારતી લાકડું, ચરબી, તેલ, ઊન, ચામડાં, સ્લોમચર્મ(રેવાંટીવાળાં ચામડાં), ભરત ભરવાનું લૂગડું, દોરડાં, ડામર, પારદર્શક સરેસ, ઇત્યાદિ. રશિઆમાં જેતી અને આરો આરો થાયછે. ચૂરલ પર્યતમાં ધાતુની મારી આણો છે. હાલમાં હુનર દાખલ થતા જાયછે.

૧૧. આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ.

આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ એ બંને દેશો મળીને મોટું બળવાન રાજ્ય થયેલું છે. તેનો અધિપતિ આસ્ટ્રિયાનો મહારાજાધિરાજ અને હંગરિનો મહારાજા કહેવાય છે. આસ્ટ્રિયાની પૂર્વે હંગરિ છે. એ બંને દેશોની ઉત્તરે રશિયા અને જર્મની, પશ્ચિમે જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ અને ઈટાલિ, દક્ષિણે ઈટાલિ, આદ્રિયાતિક સમુદ્ર અને તુર્કસ્તાન, અને પૂર્વે તુર્કસ્તાન અને રશિયા છે.

આસ્ટ્રિયાના રાજ્યના ૧૭ પ્રાંતો કરેલા છે, તેમાં પોલાંદના જૂના રાજ્યના તાત્તાના બે પ્રાંતો આવેલા છે. હંગરિના રાજ્યના પાંચ પ્રાંતો કરેલા છે.

એ દેશ ઘણોજ પહાડી છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આલ્પ્સ પર્વત, અને હંગરિની લગભગ બે જાગ્યૂએ કાર્પેથિયન પર્વત એ મુખ્ય છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ એ જર્મનીમાંથી નીકળી આસ્ટ્રિયામાં જાય છે. ડાન્બ, ડેવ, થીસ, નેવ, ઈત્યાદિ નદીઓ દાન્યુબને મળે છે.

મુખ્ય સરોવર—ચાલ્ડેનસી, ન્યૂસીડ્ઝરસી, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય શહેર—વિના, એ સુંદર રાજધાની દાન્યુબ નદી ઉપર છે. અને પ્રેસ્બર્ગ, વ્યુડા (અથવા ઓફેન), અને પેસ્થ પણ દાન્યુબ નદી ઉપર છે. પેસ્થ એ હંગરિના રાજધાની છે. પ્રેગ એ બોહીમિયા પ્રાંતની રાજધાની છે. ઇન્સબ્રુક એ તિરલ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટિને માટે પ્રસિદ્ધ છે. ત્રિએસ્ટ એ આદ્રિયાટિક સમુદ્રને કિનારે મોટું બંદર છે. હેબેક્સન એ હંગરિમાં હુબરી માલને માટે પ્રખ્યાત છે.

આસ્ટ્રિયાના રાજ્યમાં જર્મનોના હાથમાં રાજ્યસત્તા છે, અને હંગરિમાં મુગલ જાતના મગિઆર લોકના હાથમાં મુખ્ય રાજ્યસત્તા છે. પરંતુ આસ્ટ્રિયા અને હંગરિમાં સ્કલેવોનિઅન લોકની વસ્તી પુષ્કળ છે. નૈરત્ય કોણમાં ઈટાલિઅન જાતના લોકની અને અગ્નિ કોણમાં ગ્રીક વગેરેની વસ્તી પુષ્કળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, અણ, ધાતુ, ઓલીવનું તેલ, મેવો, દ્રાક્ષનો દારૂ, લાકડાં, ઊન, લોદાનો સામાન, હથિઆર, યંત્રો, વગેરે.

આસ્ત્રિઆ અને હુંગરિની ભૂમિ રસાળ છે અને તેમાં સઘળી જાતના ધાતુઓની મોટી ખાણો છે.

૧૨. સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ.

એ નાનો દેશ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે જર્મની અને આસ્ત્રિઆ, દક્ષિણે ઇટાલિ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ છે.

એના ૨૨ ભાગ કરેલાછે.

યૂરોપના સઘળા દેશો કરતાં એ દેશ વધારે પહાડી છે. એમાં આલ્પ્સ પર્વતની ત્રણ મોટી હાર છે. આલ્પ્સ પર્વતનું મોઢાં નામે જ્યાંમાં જાયું શિખર ફ્રાન્સમાં છે. ત્યાં ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ, અને ઇટાલિની મરહદો મળેછે.

મુખ્ય નદીઓ—રૅઇન અને રોન. પરંતુ યૂરોપ ગંડમાં સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ મોટો જળક્ષેપ પ્રદેશ છે, અને તૃણન તથા હોન શિવાય સ્વિસ આલ્પ્સનું બરફ ઓગળવાથી ધાન્યુબ અને રો નદીઓને પાણી મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—કોન્સ્ટન્સ, એની પાસે થઈને તૃણન નદી વહેછે; જિનીવા, એની પાસે થઈને રોન નદી વહેછે. એ શિવાય બીજાં સુંદર સરોવરો ઘણાં છે.

મુખ્ય શહેરો—જિનીવા એ રોન નદી ઉપર છે. આંહિ એ નદી જિનીવાસરોવરમાંથી નીકળેછે. એ શહેરમાં ઘડિઆળ અને ઘરેણાં સારાં બનેછે. બેસલ (બાસ્લી અથવા બાલ) એ તૃણન નદી ઉપર છે. એ રેશમના વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. બર્ન એ આર નદી ઉપર રાજધાની છે. સુરિચમાં યુનિવર્સિટિ છે.

ઘણાપરા સ્વિસ લોક જર્મન કુળના છે, પરંતુ ઘણાક ફ્રેંચ અને કેટલાક ઇટાલિઅન છે. લોકો હોશિઆર અને ઉદ્યોગી છે.

એ દેશમાં મુખ્યત્વે ખેતી સારી થાયછે, પરંતુ કેટલોક હુનરી માલ પણ થાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—રેશમ, ઘડિઆળ, અલંકાર, ભરતકામ, ટોર, ઈમારતી લાકડું, ઈત્યાદિ.

૧૩. ઇટાલિ.

ઇટાલિ દ્વીપકલ્પની આકૃતિ મનુષ્યના પગ જેવી છે. એની ઉત્તરે આલ્પ્સ પર્વત છે તે આસ્ટ્રિઆ અને શ્વિત્ઝર્લાંદથી એને જુદો પાડેછે; પશ્ચિમે ક્લાન્સ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને પૂર્વે આદ્રિઆટિક સમુદ્ર, તથા આસ્ટ્રિઆ છે.

એ દેશ ઉપર રાજાનો અમલ છે અને હાલમાં એના ૬૯ પ્રાંતો કરેલાછે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તરે આલ્પ્સ; આપીનૈન્સ, એ ઇટાલિની દક્ષિણોત્તર આવેલાછે. નેપલ્સની પાસે વિસુવિયસ અને સિમિલિમાં એટ્ના એ બે જ્વાળામુખી પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—પો અને આદિજ, એ બંને આદ્રિઆટિક સમુદ્રને મળેછે. આર્નો અને તેવર એ બંને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્યદ્વીપો—સિસિલિ, એ ખેટ ઇટાલિની દક્ષિણે ત્રિકોણાકાર છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એ મોટામાં મોટો ખેટ છે. સાર્દિનિઆ, એલ્બા, ઈત્યાદિ. સિમિલિની દક્ષિણે માલ્ટા અને ગોક્સો ઇંબ્રેજના તાબામાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—ગાર્ડા, કોમો, અને માજિઓરી. એ શિવાય બીજાં ઘણાં સુંદર સરોવરો છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—સ્પાર્ટિવેન્તો, ઇટાલિની દક્ષિણે; પાસ્સારો, સિમિલિની દક્ષિણે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—ઓત્રાન્તો ઇટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે. મેસિનાની સામુદ્રધુની ઇટાલિ અને સિમિલિની વચ્ચે છે. બોનિફેશિઓની સામુદ્રધુની સાર્દિનિઆ અને ક્રોસિકાની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનિસ અખાત, તારન્તો અખાત, અને જીનોઆ અખાત.

મુખ્ય શહેરો—રોમ, એ રાજધાની તૈબર નદીને કાંઠે છે. આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં શહેરોમાંનું એ એક છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં એ શહેર વશ્યું. રોમન કાયલિક ધર્મનો અધ્યક્ષ જે પોપ તેનો મુકામ એમાં છે.

ઈટાલિમાં મોટામાં મોટું શહેર નેપલ્સ ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે છે. બીજાં મોટાં શહેરોમાં મિલાન પ્રાચીન લાંબાર્ડ પ્રાંતની રાજધાની છે; પાલર્મો એ સિસિલિ બેટની ઉત્તરે સિસિલિની રાજધાની છે; ટ્યુનિસ એ પો નદીને કાંઠે પ્રાચીન પીદમોંત પ્રાંતની રાજધાની છે. ફ્લોરેન્સ, આર્નો નદી ઉપર તસ્કનિ પ્રાંતની રાજધાની છે. લેંગ્હોર્ન એ બંદર છે; જીનોઆ, એ એજ નામે આખાત ઉપર બંદર છે; અને વેનિસ એ આદ્રિઆતિક સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. વળી પાદુઆમાં યુનિવર્સિટી છે. બોલોના; પાર્મા; મેસિના; સાનમરિનો એ સ્વતંત્ર શહેર છે; બિન્દિસિ એ બંદર છે; ઈત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

લોકની ભાષા ઈટાલિઅન છે તે ફ્રેંચ, સ્પાનિશ, અને પોર્ટુગીઝ ભાષાઓને મળતી છે. એ સર્વે ભાષાઓ લાતિન ભાષામાંથી નીકળેલી છે. લોક હોશિઆર, પરંતુ આગસુ અને નિર્ધન છે. વિદ્યા તથા ગાયનાદિક કળાઓમાં કુશળતાને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે; અને નિકામમાં મેયો, તેલ, દારૂ, રેશમ, સણ, રસાયની પદાર્થો, ગંધક, આરસ, ઈત્યાદિ છે.

૧૪. યુરોપી તુર્કસ્તાન.*

એની ઉત્તરે આસ્ટ્રિઆ અને હુંગરિ, તથા રશિઆ, પશ્ચિમે આસ્ટ્રિઆ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર, અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ગ્રીસ, અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો, માર્મારા સમુદ્ર, અને કાળોસમુદ્ર છે.

એ દેશ ઉપર રાજ કરનાર મુમલમાન રાજાને મુલતાન કહે છે. એના ૮ ભાગકે રાજ્ય કરેલાં છે. વળી દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે રોમાનિઆ, રોમાનિઆની નૈરત્ય કોણમાં સર્વિઆ, અને સર્વિઆની દક્ષિણે મોંતેનીયો એ ત્રણ સંસ્થાન લગભગ સ્વતંત્ર છે.

એમાં પર્વતો ઘણા છે. તેઓમાં મુખ્ય કાર્પેથિઅન પર્વત પશ્ચિમે તુર્કસ્તાન અને હુંગરિને જુદા પાડે છે. પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા બાલ્કન

* સને ૧૮૭૮ માં આ રાજ્યને રશિઆએ લડાઈમાં હરાવી તોડી પાડ્યું છે. એના કેટલાક પ્રાંતો એ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયા છે. પરંતુ તેઓની મર્યાદા હજી પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ નથી માટે આ પાઠમાં ફેરફાર કર્યો નથી. પરંતુ આ પ્રમાણે રાજ્યમાં ભંગાણ પડ્યું છે એ બીના નિશાળીઆને જણાવવી.

૫૬૭ તુર્કસ્તાનની મધ્ય ભાગે પડેલાછે; અને તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર છે તે આલ્પ્સથી ગ્રીસ સુધી ગયેલી-છે. એ છેલ્લી હારનું જગ્યામાં જંચું ચિપ્પર ઓલિમ્પસ પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ, એ નદી આસ્ટ્રિઆ અને હુંગરિ-માં થઇને તુર્કસ્તાનમાં વહી કાળા સમુદ્રને મળેછે. સેવ અને વૂથ એ બે દાન્યુબને મળનારી નદીઓ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ક્રીત (અથવા ક્રાદિઆ) અને લેમ્નોસ; એ સિવાય ખીજ નાના નાના બેટ ધણા છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—દાર્દનલ્સ (અથવા હેલેસ્પોંટ) એ આર્કિપેલેગો અને માર્મોરા સમુદ્રને જોડેછે; અને બાસ્ફરસ માર્મોરા સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાત—સાલોનિકિ. વળી ખીજ નાના નાના અખાતો ધણા છે.

મુખ્ય નગરો—કોન્સ્ટાન્તિનોપલ કે ઇસ્ટંબૂલ એ રાજધાની ઈ. સ. ૩૩૦માં ક્રોન્સ્ટન્તૈન પાદશાહે બાંસકરમની સામુદ્રધુની ઉપર વસાવી. આદ્રિઆનોપલ, એ વેપારનું સ્થળ છે; બુચરેસ્ટ એ રોમાનિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; બેલ્ગ્રેડ એ સેવ અને દાન્યુબ નદીઓના સંગમ ઉપર સર્વિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; સોલોનિકિ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને ગાલ્લિપોલિ એ દાર્દનલ્સ ઉપર બંદર છે.

રાજ્યની મુખ્ય સત્તા તુર્કના હાથમાં છે, પરંતુ વધારેમાં વધારે વસ્તી સ્કેલેવોનિઅન લોકની છે. વળી લાતિન કે ગ્રીક કુળના લોક ઝાઝા છે.

એ દેશની ભૂમિ રસાળ છે, અને તેમાં ધાતુઓની આણે પુષ્કળ છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા મારી નથી અને લોકો નિર્ધન અને નિરક્ષાર છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, જીન, મેવો, ગુલાબનું અત્તર, રેશમ, ચામડાં, ઈમારતી લાકડું, મીઠું, તમાકુ, ઈત્યાદિ.

૧૬. ગ્રીસ.

એ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે છે. ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાન મળીને લગભગ દ્વીપકલ્પ થયેલો છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો છે. એના ત્રણ ભાગ છે, ઉત્તર ગ્રીસ, મોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને દ્વીપો. એ દેશ પહાડી છે. ઊંચામાં ઊંચો પર્વત પારનાસસ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—આયોનિયન બેટનો સમૂહ એ ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાનની પશ્ચિમે છે. નીચોપાંદ અને સૈફેદીસ ગ્રીસની પૂર્વે છે.

મુખ્ય ભૂમિ—માનાપાન મોરીઆની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સંયોગીભૂમિ—કોરિંથની સંયોગીભૂમિ એ ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો—પત્રાસ તથા લીપાંતો (કોરિંથ) એ બંને ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. ઈજિના એ આયન્સ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. એ મિવાય બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય શહેરો—આયન્સ, એ રાજધાની પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલાં શહેરોમાંનું એક છે. કોરિંથ, એ કોરિંથની સંયોગીભૂમિની પાસે છે; નોપ્લિઆ, એ બંદર છે. સ્પાર્તા, કોર્ફુ, ઇત્યાદિ બીજાં મોટાં શહેરો છે.

ગ્રીક લોક નિર્ધન છે, અને તેમના પરધણા કાળ થયાં નહારો અમલ ચાલે છે. તેમને વેપાર બહુ ગમે છે અને તેઓ મારા વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમળાં, તેલ, શીસું, ઇત્યાદિ.

પ્રકરણ ૫ મું.

આફ્રિકા ખંડ.

આફ્રિકા ખંડ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એ ખંડનો સંબંધ એશિઆ જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી થતો. ઉત્તરે આફ્રિકાની અને યુરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે; આફ્રિકાની પશ્ચિમ સીમાએ આત્લાન્ટિક મહાસાગર છે; એ ખંડની પૂર્વ હદ ઉપર હિંદી મહાસા-

ગર, લાલ સમુદ્ર, સુવેજ અખાત, અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન (અરબસ્તાન અને સિરિઆ) આવેલાંછે. વર્ણનને અર્થે આફ્રિકાના ભાગ નીચે પ્રમાણે કરાય:—

૧. ઉત્તર આફ્રિકા. ૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા. ૩. દક્ષિણ આફ્રિકા. ૪. પૂર્વ આફ્રિકા. ૫. મધ્ય આફ્રિકા. ૬. દ્વીપો.

ઉત્તર આફ્રિકાની વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળેછે; પરંતુ આબિસિનિયામાં યાહુદી તથા ખ્રિસ્તીધર્મ માનનારા છે. પશ્ચિમ અને મધ્ય આફ્રિકામાં સીધી લોક વસેછે. સીધી લોક કાળા છે અને તેમના હોઠ જડા તથા માથાના વાળ વાંકડીઆ ને ઊંચા લેવા છે. એ સીધી લોકમાંની ઘણી જાતો જંગલી તથા મનુષ્યાહારી છે, ને તેઓ એક એક જોડે મદા બુદ્ધમાં મચેલી રહેછે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાની વસ્તી સીધીઓથી સારી છે. કાંઠાનાં કેટલાંક નગરોમાં મલય તથા અરબ આવી રહ્યાંછે.

૧. ઉત્તર આફ્રિકામાં (૧) મિસર (ઈજિપ્ત) અને તેના પાડોશમાં (૨) આબિસિનિયા એટલે હબશી દેશ અને (૩) બાર્બરી સંસ્થાનો છે.

(૧) મિસર.

આફ્રિકાના ઈશાન કોણમાં મિસર દેશ છે. એ દેશની ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે લાલસમુદ્ર તથા સુવેજ અખાત છે; પશ્ચિમે ત્રિપોલી પ્રાંતને તથા લિબ્યારણ નામે સહરાના વિભાગને અને પૂર્વે અરબસ્તાન તથા સિરિઆને મિસર સ્પર્શ કરેછે. એમાં નીલ નામે મોટી નદી છે તેનો લાંબો ને સાંકડો પ્રદેશ છે તે શુદ્ધ મિસર છે. એની બંને પડખે રેતીનાં રણ છે. એ રણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રમણ ટાપુઓ છે તેઓમાં જળ હોયછે. શુદ્ધ મિસરના ત્રણ પ્રાંત છે, નીચટું મિસર, મધ્યમિસર, અને ઊપટું મિસર. ઊપલા મિસરની દક્ષિણે ન્યુબિયા, કાર્દોફાન, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો નીલ નદી ઉપરના ગોન્દોફોરો સૂધી ગયેલાંછે.

મુખ્ય શહેરો—નીલ નદીને આરે આવેલું કાયરો (કેરો) શહેર મિસરની રાજધાની છે. કેરોની વાયવ્યે સમુદ્રને કાંઠે આલેક્ઝાન્દ્રિઆ

(સિકન્દ્રિઆ) નામે મોટા સિકન્દર શહે વસાવેલું બંદર છે. ઉત્તર છેડે પોર્ત સફ્દ (સૈયદ બંદર) અને હાલ ખોદેલી સુવેનની નહેરના દક્ષિણ બારા આગળ સુવેજ નામે પ્રખ્યાત ગામો છે. ન્યૂબિયાનું મુખ્ય નગર સ્વારતુમ નીલી નીલ અને નોલ નદીઓના મંગમની થડમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ તથા આવક—અનાજ, તમાકુ, રૂ, ઇત્યાદિ પ-રદેશ યોદે છે. મધ્ય આફ્રિકામાંથી હાથીદાંત, સુવર્ણરજ, આમડાં, શહામૂગ પક્ષીનાં પીછાં, વગેરે વણુગરા લાવે છે.

યૂરોપ, ભરતખંડ, અને ચીનની વચ્ચે વેપારનો મોટો માર્ગ મિસર દેશ છે. સુવેનની નવી નહેરને* રસ્તે મોટાં વહાણો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રમાંથી આવળ કરી શકે છે; વળી આલેક્ઝાન્દ્રિઆ બંદરે માલ ઊતારી રેલવે પર ચઢાવી કેરો તથા સુવેન લઇ જવાય છે.

નીલનદી પૃથ્વીની બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં લાંબી ગણાય છે. વિકટોરિઆન્યાંબ અને આલ્બર્ટન્યાંબ નામે વિશાળ સરોવરો નકશામાં લખ્યાં છે તેમાંથી એ નદી વહે છે. ઘણું દૂર સૂધી વહ્યાપછી આબિસિનિયામાંથી આવનારી નીલી નીલ અને અત્ખારા નામે બે નદીઓનો સંગમ તેની બેડે ન્યૂબિયામાં થાય છે. એ નદી બે મુખે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે. એમાંના એક મુખને કિનારે રોસેતા અને બીજાને કાંડે હમિયત્તા કરીને નગરો છે. એ બે મુખની વચ્ચે નીલ દ્વીપ નામે રસાળ પરગણું છે. ઉત્તરના ત્રણ પ્રાંતોમાં એ-ટલે શુધ્ધ મિસરમાં બહુ સારો પાક થાય છે. એ ભાગમાં વરસાદ કવચિત્તજ વરસે છે, પરંતુ નીલ નદીમાં હરવર્ષ મોટું પૂર આવે છે, અને તેના બંને કાંઠાના પ્રદેશોમાં એ પૂરતું પાણી ફરી વળે છે તે ઉપર ખેતીનો આધાર છે. ઉપર કહેલાં મોટાં સરોવરો બાણી બારે વરસાદ થાય છે તેથી એ રેલ આવે છે. ન્યૂબિયા તથા દક્ષિણનો મૂલક શુધ્ધ મિસર જેટલો રસાળ નથી ને તેમાં મોટાં રણ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળના સુધરેલા દેશોની પકિતમાં મિસર દેશ છે. એમાં રાજ્ય સંખ્યા ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે. હાલનો હાકેમ ખિદિવ એલ મિસર કહેવાય છે, ને તે ઈસ્તમ્બૂલના સુલતાનનો માત્ર નામનો તાબેદાર છે. એ ખિદિવ તથા શુધ્ધ મિસરની અને ન્યૂબિયાની વસ્તીનો ઘણું ભાર ભાગ મુસલમાની ધર્મમાં છે, તથા અ-રબી બોલી બોલે છે. પરંતુ શુધ્ધ મિસરમાં કેટલાક ખ્રિસ્તિ લોક છે તેઓ મિસરના અસલી રહેવાશીઓના વંશજ કહેવાય છે. એ મુસલમાનો બહુધા અરબ અને દેશના અસલ રહેવાશીઓની મિશ્ર ઓલાદના છે. ન્યૂબિયાની † દક્ષિણમાં તથા કાઠીફાનમાં સીધી જતની વસ્તીનો આરબ થાય છે. એમાંના ઘણાં સીધીને ગૂલામ કરી ઉત્તર ન્યૂબિયામાં અને શુધ્ધ મિસરમાં આણેલા છે.

* એ નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રને જોડે છે. એ નહેરમાં સને ૧૮૬૯ માં વહાણો ચાલવા માંડ્યાં.

† ન્યૂબિયાના મૂળ વતનીઓ ઇતિઓપી કહેવાતા, અને તેઓ પ્રાચીન મિસરના લોકની જતના હતા.

(૨) આલિસિનિઆ કે હબશી દેશ.

એ દેશ પહાડી છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમ મર્યાદાને લગતા મિસરી રાજ્યના પ્રાંતો છે. એની પૂર્વે આવેલા કાંઠાના મૂલક ઉપર મિસરનો રાજ દાવો કરેછે. એની દક્ષિણ સીમાએ સોમાલી તથા ગાલા લોકના મૂલક છે. નીલ નદીને મળનારી નીલી નીલ તથા અત્વારા નદીઓનાં મૂળ હજીશી દેશના પર્વતોમાં છે. આખો દેશ મોટા એક રાજ્યના સ્વાધીનમાં ન હોતાં ઘણાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયેલોછે, જે એ રાજ્યઓ ધણુંકરીને એક એક જોડે વધરા કરવામાં રોકાયેલા હોયછે. મધ્યમાં ગોન્દાર અને લાલ મુમુદ્રને તીરે મસૂવા બંદર એ નામીયાં શહેરો છે. મસૂવા બંદર હાલ મિસરને તાબે છે. મગ્દલા કરીને પ્રખ્યાત ગઢ છે તેને ઇંગ્લેન્ડે ઈ. મ. ૧૮૬૮ માં જીત્યો હતો. દેશ રમણ અને લાકડાં તથા પાણીથી ભરપૂર છે; એવું કહેછે કે ખૂન, કપાસ, અને ખીજા કીમતી છોડવા વગડામાં ઊગેછે. પણ રાજ્યસ્વસ્થા દુર્દશામાં છે અને લોક માઠી અવસ્થામાં છે. ન્યૂબિયાના અમલ વતની, યાહુદી, અરબ, સીધી; વગેરે જાતો મળી જઈ હાલની વસ્તી થઈછે. ઘણા-ખરા લોક આમહારી બોલી બોલેછે, અને અધમ થયેલા રૂપમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ પાળેછે.

(૩) બાર્બરી સંસ્થાનો.

ભૂમધ્યમુદ્રનેકાંડે પૂર્વમાં મિસરથી પશ્ચિમમાં આત્લાન્ટિક મહાસાગર સૂધી એ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:-

ત્રિપોલિ, તૂનિસ, અલ્જીરિયા, અને મારોકો.

બાર્બારીસહિત ત્રિપોલિ અને પૂજન નામે મોટો રણદ્વીપ જે હકિમના તાબામાં છે તેને બે કહેછે, અને તે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના હાથનીયે છે. એ સંસ્થાનની રાજધાનીનું નામ ત્રિપોલિ છે.

તૂનિસનો અધિપતિ પણ બે કહેવાયછે. પહેલાં તે એજ સુલતાનને તાબે હતો, પણ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. વેપારને માટે વખણાયલું

મોટું તૂનિસ શહેર એ સંસ્થાનની રાજધાની છે. એ નગરીની પાસે કાર્યેજનું ખંડેર છે.

અલ્જીરિયા ક્રાન્સને તાબે છે. એના મુખ્ય શહેરનું નામ અલ્જીરિયા અથવા અલ્જીર્સ છે. કાન્સ્ટન્ટીન કરીને બીજું મોટું નગર એ સંસ્થાનમાં છે.

મારોકોના રાજાને મુક્તતાન કહે છે. એની રાજધાનીનું નામ મારોકો છે. ફજ કરી મોટા શહેરમાં ઓપડીઓનાં પૂકાં વગેરે આરું સુંદર આમડાં તૈયાર કરવામાં આવેછે. એ આમડાંને મારોકોઅર્મ કહેછે. જિબ્રાલ્તરની આમુદ્રધુનીને કિનારે તાંજીર અને તેતુવાન બંદરો છે; અને સ્યુતા નામે ગઢ ડુંગર ઉપર જિબ્રાલ્તરની આમે છે. તેતુવાન બંદર તથા સ્યુતાગઢ રૂપેન દેશના કબજામાં છે.

એ ચાર બાર્બરી સંસ્થાનોનો મૂતક દક્ષિણે મોટા રણમાં ધૂસેલોછે; એ સંસ્થાનો અને રણની વચ્ચે અલ્લસ પર્વત છે.

મુખ્ય અખાત—સિદ્રા અને કાવેસ.

મુખ્ય ભૂરિર—ચોન અને સ્પાર્ટેલ.

અલ્લસ પર્વતની ઉત્તરના પ્રદેશમાં અનાજ પુષ્કળ પાડેછે, અને એ પહાડના ઢાળ ઉપર ખજૂરીઓ, આલીવ, અને મેવાનાં ઝાડ બેઠેછે. બાર્બરી સંસ્થાનોમાં ખતિજો પણ મસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઘોડા, મેવા, અનાજ, તમાકુ, આમડાં, રૂપું, ત્રાંબું, મીઠું, ઈત્યાદિ.

એ સંસ્થાનોના રહેવાશી અરબ અને અરબને મળતી જાતોની ઓલાદ છે.

૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા.

બાર્બરી સંસ્થાનની દક્ષિણે મોટું રણ છે; અને મોટા રણની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમ કાંઠે નીચે લખેલા દેશો છે:—

- (૧) સેનિગાંબિયા. (૨) કપલોગિની. (૩) નીચલોગિની. (૪) હાતંતાત મૂમિ.

(૧) એ આર દેશોમાં સૌથી ઉત્તરે સેનિગાંબિયા છે. એની પૂર્વે સીધી લોકનો સૂદાન દેશ છે.

સેનિગાલ અને ગાંબિયા નદીઓનો જે પ્રદેશ તે સેનિગાંબિયા. રિઓગ્રાન્ડ કરીને ત્રીજી નદી એમાં છે. સેનિગાંબિયા અને સૂદાનની વચ્ચેના પહાડોમાંથી એ નદીઓ નીકળેછે.

સેનિગાંબિયામાં બંદ ભૂશિર (કેપ વર્ડ) છે. સર્વેથી પશ્ચિમમાં ગયેલું બિંદુ આફ્રિકામાં એ છે.

સેનિગાંબિયામાં વસનારી ઘણી જાતો મુસલમાની ધર્મમાં છે, અને બીજી સીધી કે અર્ધ સીધી જાતોથી વધારે સુધરેલી છે. એ વસ્તી ઊપરાંત સેનિગાલ નદીને આરે ક્લાન્સનું સંસ્થાન છે તેની રાજધાનીને સાંગહૂઈ કહેછે. ગાંબિયા નદીને કાઠે ઇંબ્રેજનું સંસ્થાન છે તેનું મુખ્ય નગર બાથર્સ્ટ છે. રિઓગ્રાંડ નદી ઉપર પોર્તુગાલનું સંસ્થાન છે. વધારે દક્ષિણમાં ઇંગ્લાંડનું સિદરા લિઓન નામે સંસ્થાન છે. એના મુખ્ય શહેરને ફ્રીટોન કહેછે. ગૂલામ પકડી લાવીને વેચવાનો ધંધો અટકાવવાને આ સંસ્થાન સ્થાપ્યું. પહાણોમાંથી છોડવી લાવેલા ગૂલામોની અહીં વસ્તી કરીછે.

(૨) સિએરા લિઓનથી લોપાજની ભૂશિર સૂધીની પટ્ટીને ઊપલો ગિની દેશ કહેછે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ગિનીનો અખ્ખાત છે. ઉત્તરમાં ઊપલા ગિની અને સૂદાન દેશની વચ્ચે કાંગ પર્વત આવેલાછે, અને પૂર્વે જે મૂલક છે તેની ખોળ હજી કોઈ સુધરેલા માણસે કરી નથી.

ઊપલા ગિની માં મોટી નદી એકજ છે. એને જોલીબા કે નૈજર કહેછે. એ સૂદાન દેશમાંથી આવેછે.

મુખ્ય અખ્ખાત—નૈજરના દ્વીપનો એક પડખે બેનિનનો અખ્ખાત છે ને બીજે પડખે ચિઆફ્રાનો અખ્ખાત છે; ત્રીજે ગિનીનો અખ્ખાત છે.

ઊપલા ગિનીનો જટલો ભાગ દરિયા કાઠે છે તેટલો જણાયલો છે, તેની પેલીતરનો ભાગ હજી જણાયલો નથી. એ જણાયલો

પ્રદેશ પશ્ચિમ ભણી નૈજર નદીના મુખ લગી પાણથળ છે, પણ એ ભાગમાં પાક સારો થાયછે. નૈજરની અગ્નિકોણમાં કામેરન પહાડનો આરંભ થાયછે, ને ત્યાંથી ડૂંગરાનો દેશ છે. કાંઠા ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળો-લિચારિયા પરગણું, એનું તાલુકા ગામ મનરોવિયા છે. છૂટલા ગૂલામોને વસવાને માટે અમેરિકાના કોઈ ગૃહસ્થોએ એ સંસ્થાન સ્થાપ્યુંછે. વેપારીઓના રક્ષણને અર્થે તથા ગૂલામનો વેપાર અટકાવવાને કાળે અંગ્રેજે કેટલાંક થાણાં ખેંચાડ્યાંછે. એમાંના એકને કેપ કોસ્ટ કાસલ કહેછે. ગિનીના કિનારાના કોઈ ભાગને અનાજ આરો, હાથીદાંત આરો, સુવર્ણ આરો, અને ગૂલામ આરો, એમ વેપારની જાણી પ્રમાણે કહેછે.

કાંઠાની સમીપ આવેલાં સીધી લોકનાં રાજ્યોમાંનાં બે પ્રસિદ્ધ છે. એક આશાન્તી લોકનું રાજ્ય; એની રાજધાની કૂમાસી નગર છે; બીજું દાહોમી. ધણાખરા દેશી રાજ્યો જંગલી છે.

(૩) નીચલો ગિની દેશ વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે છે. એનો વિસ્તાર લોપાજ ભૂશિરથી નીચો ભૂશિર તલક છે. એની પૂર્વ મર્યાદાપર આવેલા મૂતકની હકીકત જણાયલી નથી. મધ્ય આફ્રિકા એની દક્ષિણ સીમાએ છે.

મુખ્ય નદી-કાંગો કે જેર.

પોર્તુગાલનાં વિસ્તારું થાણાં નીચલા ગિનીમાં છે, અને દેશી રાજ્યોએ ધણાં છે. પોર્તુગાલનાં મુખ્ય સ્થાનનાં નામ સંત પૌલ દીલોઆન્દા તથા વેંગુવીલા. એ કિનારો ગૂલામના વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતો. ગિનીના રહેવાશીઓને તેમની હાલની નહારી અવસ્થામાં રાખનાર ઘણે દરજે એ વેપાર છે.

સેનિગામ્બિયા અને ગિનીની નિકાસ અનેક છે. સુવર્ણરજ, હાથીદાંત, શાહમૃગનાં પીંછ, ઈમારતી લાકડાં, ફળ, કોપરેજ, આમડાં, મધ, ગૂંદર, લાખ, કાચબાની ઢાલ, ચોખ્ખા, અને રૂ.

(૪) હાતંતાન દેશ-નીચલા ગિનીથી આરેજ નદી સૂધી એ દેશનો વિસ્તાર છે. એની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની વચ્ચે એ નદી છે.

એ દેશ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી. એમાં ઘણી જાતો વસે-
છે, તેઓમાં હાતંતાત યૌથી અધમ અવસ્થામાં છે. કાફર જાતને
મળતી જીજી જાતો છે તેઓ મુકાબલે ચઢતી સ્થિતિમાં છે.

૩. દક્ષિણ આફ્રિકા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હદ ઉત્તરમાં આરેન્જ નદી તથા તેને મળ-
નારી વાલ નદી તથા લિમ્પોપો નદીથી થઈ છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચેના દેશો છે:-

દેશ.	રાજધાની.
(૧) કેપ કાલોની (કેપ સંસ્થાન.)	કેપટૌન.
(૨) કાફરારિયા.	બતરબર્થ.
(૩) નાતાલ.	પીતર્મારિત્સબર્ગ.
(૪) જૂલુદેશ.
(૫) આરેન્જ નદીનું સ્વતંત્ર રાજ્ય.	બ્લોમફોંતીન.
(૬) ત્રાંસવાલનું પ્રજાસત્તાક સંસ્થાન.	પ્રિતોરિઆ.

કેપ કાલોની તથા નાતાલ એ ઇંગ્લાંડનાં વસાવેલાં વિશાળ સં-
સ્થાનો છે. મરકારના મોકલેલા ગવર્નરો તેઓ ઉપર અમલ કરે-
છે. નાતાલની દક્ષિણે કાફરારિયા છે, અને ઉત્તરે જૂલુ દેશ છે;
એ બંને કાફર નામે દેશી લોકના છે. આફ્રિકાની ઘણી ખર્સી
જાતોથી એ ચડીઆતી હાલતમાં છે. આરેન્જ નદી ઉપરના સ્વ-
તંત્ર રાજ્યમાં તથા ત્રાંસવાલના પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનમાં પ્રથમ વ-
સેલા વલંદાના વંશજો રહે છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત ખીજાં નગરોમાં
મુખ્ય ગ્રેટ્ટમ નગર, અને ફ્રિજાબેથ બંદર કેપ કાલોનીમાં છે, અને
દર્બાન (નાતાલ બંદર) નાતાલમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—કેપ ગુડ હોપ ઇ. સ. ૧૪૮૩ માં બાર્થોલોમ્યુ-
દિઆએ શોધી કહાડી; આગવલ્હાસ ભૂશિર.

મુખ્ય અખાત—તેબલ, ફાલ્સ, અલગોઆ, તથા દીલાગોઆ.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન, ખૂનદાણા, શાહમૃગનાં પીંછ, ચામડાં, અને દ્રાક્ષનો દારૂ. નાનાલમાંથી ખાંડ અને હાથીદાંત. નાનાલ તથા વસંદાનાં બંને મંસ્થાનોમાં મેાનું તથા હીરા જડે એવાં સ્થળો હમણાં માલૂમ પડ્યાં છે.

૪. પૂર્વ આફ્રિકા.

દક્ષિણમાં ત્રાંસવાળ મંસ્થાન અને જૂલૂદેશથી ઉત્તરમાં એદન આખાત સૂધી પૂર્વ આફ્રિકાનો વિસ્તાર છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના દેશ.

દેશોનાં નામ.	રાજધાની.
સોકાલા.	સોકાલા.
મોજામ્બીક.	મોજામ્બીક.
જાંજીબાર.	જાંજીબાર.
સોમાલી દેશ.
ગાલા દેશ.

એ દેશોમાંના સોકાલા અને મોજામ્બીક પોર્તુગાલને તાબે છે; જાંજીબારમાં મુસલમાન સુલતાનનો અમલ છે, અને છેલ્લા એ દેશો જંગલી હાલતમાં છે. ઉપર જે રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત જાંજીબારમાં મોમ્બાસ નગર અને સોમાલીમાં વર્વરા બંદર, તથા એદનના આખાતને કિનારે ગાલા દેશમાં જૈલા બંદર છે.

મુખ્ય પર્વતો—એના પહાડો ઉત્તરમાં ગ્વાર્દાફુવી ભૂગિરથી દક્ષિણમાં કેપ ગુડ હોપ સૂધી કાંઠાને સમાંતર છે. એ લાંબા પર્વતોમાં સર્વેથી જાંચો ફિલીમાનજારો નામે છે. જાંજીબાર અને મોટાં સરોવરના પ્રદેશની વચ્ચે એ શિખર છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—મોજામ્બીક નામે છે તે મોજામ્બીક પ્રાંત અને મોટા માદાગાસ્કર બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય નદી—જામ્બેજી, એ મોજામ્બીકની સામુદ્રધુનીને મળે છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ગ્વાર્દાફુવી, એ આફ્રિકાનું અતિ પૂર્વ બિંદુ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—જાંજીબાર; એમાં જાંજીબાર શહેર છે. માદાગાસ્કર એની રાજધાનીનું નામ તાનાનારીવો છે. કોમોરૂ દ્વીપો; એમાં દેશી સંસ્થાનો છે. બુર્વો એ ફ્રાન્સને કબજે છે; મોરિસ (રાજધાની પોર્તલુઈ) તથા સૈચલ ઇંગ્લાંદને સ્વાધીન છે; સોકોત્રા બેટ.

પૂર્વ આફ્રિકામાં સોનું અને હાથીદાંત પરદેશ ખાતે ચઢેછે. એમાં ગૂલામોનો વેપાર બહોળો ચાલેછે, પરંતુ એ વેપાર બંધ પાડવાનું જાહેરનામું મુલતાને ઇંગ્લાંડને હાલમાં વચન આપ્યુંછે. મોરિસ ખેટમાંથી સરસ ખાંડ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. પૂર્વ કાંઠે અરબ વેપારીઓ ધણા વસેછે, અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય આફ્રિકાના સીધી લોક કરતાં ત્યાંના અસલી રહેવાશીઓ દક્ષિણના કાફ્રો તથા ઉત્તરના હબશી લોકની પેઠે ચઢીઆતા છે.

૫. મધ્ય આફ્રિકા.

મધ્ય આફ્રિકાના ધણા ભાગની હજી ભાગ લાગી નથી; તેપણ નીચેના દેશો કહી શકાય:—

- (૧) સહરા કે મોટું રણ.
- (૨) સૂદાન કે સીધી દેશ.
- (૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ.
- (૪) દક્ષિણે મધ્ય આફ્રિકા.

(૧) સહરા કે મોટું રણ બાર્બરી સંસ્થાનોની દક્ષિણેથી શરૂ થાયછે, ને પૂર્વમાં ત્રિસરથી તે પશ્ચિમમાં આત્લાંતિક સૂધી ફેલાયલું છે. એ સહરામાં ધણાક રસાયણ અને પુષ્કળ પાણીવાળા રણ-દ્વીપો છે. બાર્બરી અને સુદાનની વચ્ચે ઊંટવડે વેપાર ચલાવનારા વણજરાને મુકામ કરવાને એ ટાપુઓ કામ લાગેછે. એમાંના ફજાન નામે એક ટાપુ વિષે ત્રિપોલીના વર્ણનમાં કહ્યુંછે. રણમાં વસનારા લોક અને બાર્બરીના લોક એક જાતના છે, ને તેઓ ધર્મે મુસલમાન છે.

(૨) સૂદાન કે સીધી દેશ સહરાની દક્ષિણે છે. પશ્ચિમે સેનિ-

ગામ્બિયાથી તે પૂર્વમાં મિસરના કાર્દોફાન સૂધી તેનો વિસ્તાર છે. દક્ષિણમાં સુદાનની હદ ઉપર ઊપલો ગિનીદેશ તથા આફ્રિકા ખંડના મધ્યનો અજણાયલો મૂલક છે. સુદાનમાં કેટલાક દેશી રાજા છે; એમાંનાં જાણવામાં આવેલાં નગરોનાં નામ—સેંગો, તિમ્બક્તૂ, અને બોઆસ એ ત્રણે નૈજરને કાંઠે કે કાંઠાની પાસે છે; સાકાતૂ; શાદ (ચાડ) સરોવરને તીરે કૌકા; કાર્દોફાનને લગતો દારપૂર પ્રાંત છે તેમાં કોબે શહેર છે. એ શહેરને મિસરના રાજાએ હાલ જીતી લીધેલું સંભળાય છે.

મુખ્ય નદી—નૈજર છે. એનાં બીજાં નામ જાલિબા ને ક્વારા છે. કૉંગ પર્વતમાંથી નીકળી ચકરાવો ખાઈ સુદાન અને ઊપલા ગિનીમાં થઈ ગિનીના અખાતને મળે છે. ડાબે કાંડે નૈજરને મળનારી શાદા નદી છે.

મુખ્ય સરોવરનું નામ ચાડ છે. એમાં શારી વગેરે નદીઓનું પાણી આવે છે.

મુખ્ય પર્વત—કૉંગ પર્વત એ સુદાનને સેનિગામ્બિયા તથા ઊપલા ગિનીથી જુદો પાડે છે. સુદાનની દક્ષિણમાં શાદા નદીના મૂળના થડમાં અલાંતિકા પહાડ છે.

સીધી લોકનું મૂળ સ્થાન સુદાન દેશ છે. એ લોક બહુધા પાખંડી ધર્મમાં છે; હાલ ઘણાક મુસલમાન થવા લાગ્યા છે.

(૩) મોટા સરોવરોનો પ્રદેશ—સુદાનની દક્ષિણે અજણાયું રણ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રણની તથા જંગલોની વચ્ચેના મૂલકમાં ઘણાં વિશાળ સરોવરો કપતાન સ્પીકને જડ્યાં. એ જડવાથી નીલ નદીનાં મૂળ શોધી કહાડવાનું માન્ય તે પામ્યો. તે નદી એ સરોવરમાંથી નીકળે છે. પૂર્વે એ બિના કોઈના જાણવામાં નહતી. એ સરોવરોનાં નામ—ઉત્તરમાં વિક્ટોરિઆ ન્યાંજા તથા આલ્બર્ટ ન્યાંજા; દક્ષિણમાં તાંગાનિકા. મોટી કે ઘોળી નીલ નદીનો આરંભ વિક્ટોરિઆ ન્યાંજામાંથી થાય છે. ત્યાંથી વહેતી આલ્બર્ટન્યાંજામાં દાખલ થઈ બીજી મેર નીકળે છે, ને ગોંદોકોરોની ઉત્તરે થઈ મિસરના મૂલકમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ ભાગમાં સીધી લોક વસેછે. હાથીદાંત વોહોરવાને જાન્ય-
બારથી અરબ વેપારિયો ત્યાં જાયછે.

(૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ—એમાં ધૂશીને દાસ્તર લિવિ-
ગૂસ્તને હાલ માહેલા ભાગની તપાસ કરી. એનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં
મોટાં સરોવરોથી દક્ષિણમાં આરેજ નદી લગીછે; પૂર્વે મોજમ્બીક,
સોફાલા અને ત્રાંસવાલ સંસ્થાન, પશ્ચિમે પોર્તુગાલનાં થાણાં અને
હાતન્તાલ દેશ સૂધી.

એમાં જાંબંજી નદી છે, તે ઘણે દૂર સૂધી વહેતી જઈ પૂર્વ આ-
ફ્રિકામાં જાયછે અને હિન્દી મહાસાગરને મળેછે. જમ્બેજીને મળ-
નારી સર્વેથી મોટી નદી ચોચ છે.

મુખ્ય સરોવર—ન્યાસા છે. એમાંથી શીર નદી નીકળી જમ્બે-
જીને મળેછે.

એમાં વસનારી જાતોમાં સર્વોપરિ બેશુંઆના લોક છે ને તેઓ
કાફરને મળતા છે.

મુખ્ય ગામ—દક્ષિણમાં કુરુમાન કે લાસાકૂ અને કાલોબેંગ;
ઉત્તરમાં લિન્યાંતી.

૬. આફ્રિકાના દ્વીપો.

પૂર્વ કાંઠાના દ્વીપો જણાવી ચૂક્યા છીએ (પૂર્વ આફ્રિકાનું વ-
ર્ણન જુઓ.) પશ્ચિમ કિનારે આજેરેજ, મદીરા, કનેરી, અને કેપ-
વીર્ડ દ્વીપો છે (સ્પેન અને પોર્તુગાલનું વર્ણન જુઓ.) એજ
તીરે ગિનીના અખાતમાં ફર્નાન્ડોપો તથા ઝેનાચોન સ્પેનને હવાલે
છે. પ્રિન્સિપાલ તથા સેંતટામસ પોર્તુગાલને કબજે છે. દક્ષિણ આ-
ત્લાંતિકમાં આસેન્શન તથા સેંતહેલીના ઇંગ્લાંડને તાબે છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અમેરિકા લંડ.

અમેરિકા ખંડની પશ્ચિમ સીમાએ પાસિફિક મહાસાગર છે, પૂર્વે

આત્લાંતિક, ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર. અમેરિકાના વાયવ્ય કોણની પાસે એશિયાખંડ છે. એ ખંડોની વચ્ચે બેહરિંગ નામે સામુદ્રધુની છે. અમેરિકાના બે ભાગ કરાય- ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા. પાનામાની મંયોગીભૂમિથી એ બે મંધાયલાછે.

ઉત્તર અમેરિકા.

મર્યાદા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે બેહરિંગની સામુદ્રધુની અને પાસિફિક મહાસાગર; દક્ષિણ પાસિફિક મહાસાગર અને પાનામાની મંયોગીભૂમિ; પૂર્વે કારિબિયન સમુદ્ર, મેક્સિકો અખાત, તથા આત્લાંતિક મહાસાગર.

ઉત્તર અમેરિકાના દેશો.

(૧) કાનદા ફ્લોકો.

(૨) યુનૈટેડ સ્ટેટ્સ. (બેડાયલાં મંસ્થાનો.)

(૩) મેક્સિકો.

(૪) મધ્ય અમેરિકા. એમાં છ સ્વતંત્ર મંસ્થાનો છે.

ઉત્તર અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગનું નામ મધ્ય અમેરિકા પાડ્યું છે. ઉત્તરે મેક્સિકો અને દક્ષિણે પાનામાની વચ્ચે એ માંકડી પડી છે.

મુખ્ય પવંત—રાફી પર્વત, ઉત્તર અમેરિકામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ દિશાએ પડેલોછે.

ધણાક અગત્યના દ્વીપો ઉત્તર અમેરિકાને લગતા છે, તેઓનું બ્યાન આગળ કરવામાં આવશે. .

મુખ્ય સમુદ્ર—ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે કારિબિયન સમુદ્ર.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ—પૂર્વે* અમેરિકામાં ઇન્દિઅન લોક વસતા; પણ ઈ. સ. ૧૪૯૨ માં કોલમ્બસને એ ખંડ જડ્યો ત્યાર પછી યુરોપથી એમાં વસવા આવનારી વધતી મંખ્યાએ કરીને એ જૂની પ્રજા ક્ષય પામીછે. કાનદામાં અને યૂનૈટેડ સ્ટેટ્સમાં વસેલા

* આ કલમ ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા એ બેઉને લાગુ પડેછે.

યુરોપી લોક ઘણું કરીને ઇંગ્રેજી ભાષા બોલેછે, ને માતૃસ્તંત માર્ગ પાળેછે; અને અમેરિકાના બાકીના ભાગમાં જઈ વસેલા લોક ઘણું કરીને સ્પેન કે પોર્તુગાલની બોલી બોલેછે (બ્રાઝિલમાં પોર્તુગાલની ને બાકીના ભાગમાં સ્પેનની), અને રોમન કાથોલિક પંથને માનેછે. એમ ધર્મમાં અને ભાષામાં ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ઉત્તર પ્રાંતોમાં ઇંગ્રેજ વસ્યાછે, અને બ્રાઝિલમાં પોર્તુગાલથી તથા બાકીના દેશોમાં સ્પેનથી ગયેલા લોક વસ્યાછે. અમેરિકાનાં રાજ્યો બહુધા પ્રજાસત્તાક છે.

(૧) કાનદા ઇલાકો.

વાયવ્ય કોણુનો મૂળક પહેલાં રશિયાને તાપે હતો તે તેણે હાલ યૂનૈતેદ સ્તેત્સની વેચાતો દીધાંછે; એ બાદ કરતાં બાકીનો ઉત્તર અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ એ ઈલાકામાં છે.

એમાં સાત પ્રાંત છે—આન્તારિઓ^૧, ક્વિબેકર, નોવાસ્કોશિઆ, ન્યૂબ્રન્સ્વિક, માનિતોબા, બ્રિટિશ કોલમ્બિયા, અને પ્રિન્સેડ્વર્ડ બેટ. આ સાત પ્રાંત અને બીજા એ મહાન (જેની રાજ્યરચના હજી કરી નથી) ઇંગ્લાંડની રાણીએ ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે છે. ઓતાવા શહેર રાજધાની છે.

મુખ્ય પર્વત—રાકીપર્વત ઉત્તરમહાસાગરથી માંડીને યૂનૈતેદ સ્તેત્સની સરહદ સૂધી કાનદા ઈલાકાને પશ્ચિમ ભાગે આવેલોછે.

મુખ્ય નદીઓ—સેંતલારેન્સ આત્લાન્તિકને મળેછે; માકેનજી, ઉત્તર મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—સુપીરીઆર, હુરોન, ઈરી, અને આંતારિઓ. એ છેલ્લું કાનદા અને યૂનૈતેદસ્તેત્સની વચ્ચે છે. બીજાં મોટાં સરોવરો—વિનિપેગ, પેતસ્લેબ, પેતવેર, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ઉપસાગરો અને અખાત—ચાફિન ઉપસાગર ગ્રીનલાંદની પશ્ચિમે છે; હ્દ્સન ઉપસાગર કાનદા ઈલાકાની ઉત્તરે છે; કન્ડી

૧ એડ્ બૂડ્ નામ કીપેલા કાનદા.

૨ એને પહેલાં નીચેલા કાનદા કહેતા.

ઉપમાગર, ન્યૂ પ્રન્સ્વિક તથા નોવાસ્કોશિઆની વચ્ચે છે. સેન્ટલા-
રેન્સ અખાત, કાનદા ઈલાકાની અને ન્યૂ પ્રૌન્ડલાંદ ખેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—બેલીઅલ ન્યૂ પ્રૌન્ડલાંદ ખેટ અને ખં-
ડના ઈશાન કોણ (લાખદોર) ની વચ્ચે છે; દેવિસ, બ્રાફિન અને
આત્લાંતિકને માંધે છે; બારો તથા સ્મિથ એ બે બ્રાફિન અને ઉ-
ત્તર ભણીના દરિયાને બેંડે છે; હર્ડસન આત્લાંતિક અને હર્ડસન
ઉપમાગરને માંધે છે; એ વિના બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ચદલી અને સેબલ.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પ—નોવાસ્કોશિઆ એ કાનદા ઈલાકાની અ-
ગ્નિકોણમાં છે.

મુખ્ય દ્વીપો—પ્રિન્સ એડ્વર્ડ ખેટ; એ વિષે ઉપર કહેલું છે; વોનકૂબર
ખેટ એ બ્રિટિશ કોલમ્બિયાની નૈરત્ય કોણમાં છે, ને જુઆન દી
પુકા નામે સામુદ્રધુની અને યુનૈતેદ સ્તેત્સના મૂલકથી નોખો પાડે છે;
આંતિકાસ્તિ એ સેંત લારેન્સ નદીના મુખની બહાર છે; કેપ સ્વિટન
ખેટ એ પ્રિન્સ એડ્વર્ડ ખેટની પૂર્વે છે; એ વિના ઓછા અગત્યના
બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—આંતારિઓ પ્રાંતમાં ઓતાવા નદીને તીરે ઓ-
તાવા શહેર છે, તથા આંતારિઓ સરોવરના તટપર તોરાંતો; કિવિએક
પ્રાંતમાં ઓતાવા અને સેંત લારેન્સ નદીઓના સંગમપર માંત્રિયાલ
તથા સેન્ટ લારેન્સ નદીને કાંઠે કિવેક શહેર; ન્યૂ પ્રન્સ્વિક પ્રાં-
તમાં સેંતજાન અને નોવાસ્કોશિઆ પ્રાંતમાં હાલિફાક્સ બંદર. એ
બંદર ઇંગ્રેજ વહાણના લશ્કરનું એક યાજું છે.

મુખ્ય નિકાસ—અનાબ, કાટ, માછલાં, ચામડાં, તથા સ્લોમ-
અર્મ. બ્રિટિશ કોલમ્બિયામાં મગ મોનું નીકળે એવી ખાણો છે.

(૨) યુનૈતેદ સ્તેત્સ.

દુનિયાનાં મોટાંમાં મોટાં રાજ્યોની પંક્તિમાં આ પ્રજાસત્તાક-
રાજ્ય ગણાય છે. એમાં હાલ ૩૭ સંસ્થાનો અને સંસ્થાન નહિ થ-

એલા બાર મહાન છે. એ મુંથાનો અને મહાલો કાનદા ઈલાકાની દક્ષિણે અને મેક્સિકોની ઉત્તરે આત્લાંતિકથી પામિક્કિ સૂધી છે. આ વિશાળ મૂલકમાં એ ખંડનો વાયવ્ય કોણ ઉમેરાયો છે. એ કોણ પ્રથમ રૂથ દેશને હાય હતો.

મુખ્ય પર્વતો—પશ્ચિમે કાંઠાની થડમાં ડૂંગરાની ઓળ છે, અને ત્યાંથી વધારે માંદેલી તરફ કાનદામાંથી આવતા સ્કી પર્વત છે, તેનો છેડો મેક્સિકોની દક્ષિણમાં છે; પૂર્વમાં સેંત લારેન્સ નદીથી મેક્સિકોના અખાત સૂધી અલીગાની પહાડની ઓળ છે.

મુખ્ય નદીઓ—મિસિસીપી. એ મોટી નદીનો આરંભ આ રાજ્યની ઉત્તરે સુપીરીઆર મરોવરની પશ્ચિમના પ્રદેશમાં થાય છે. દક્ષિણ ભણી વહેતાં તેમાં રાકી પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી મિસૂરી નદી તથા અલીગાની પહાડમાંથી નીકળનારી ઓહિઓ નદી ભેગી થાય છે. મેક્સિકો અખાતને મળતાં વહેલાં લાલ અને ખીજી નદીઓનો મુંગમ તેની સાથે થાય છે. રિઓ ગ્રાંડ દલ નાન્ નામે ખીજી મોટી નદી રાકી પર્વતમાંથી નીકળી આગળ વહેતાં એ રાજ્યનો મેક્સિકો દેશથી વિયોગ કરે છે. એની ઉત્તર મીમા સેન્ટ લારેન્સને સ્પર્શ કરે છે. યુકોન નદી કાનદા ઈલાકામાં ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણનો ને મૂલક આ રાજ્યને તામે છે તેમાં વહે છે. એમાં ખીજી ઘણી નદીઓ છે. રિઓ કોલોરાદો એ કાલિકાનિયાના અખાતને મળે છે; હડ્સન નદી, દેલાવેર નદી, સ્કેહાના નદી, કનેકિકત નદી, ઈત્યાદિ.

મુખ્ય સરોવરો—મીચીગન, એ કાનદાના ટુરોન તથા સેંત લારેન્સના કાંઠાનાં ખીજાં મરોવરને મળે છે; સાલ્ટ મરોવર, એ રાકી પહાડની પશ્ચિમે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો—દેલાવેર અને ચેસાપીક.

મુખ્ય ભૂશિરો—પૂર્વમાં કાદ, હાતેરાસ, અને સેબલ, તથા પશ્ચિમ કિનારે ફ્લાત્તરી.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—અગ્નિકોણમાં ફ્લારિદા, એની એક પાસે આત્લાંતિક છે, અને ખીજી મેર મેક્સિકો અખાત છે; વાયવ્ય કોણમાં આલિયાસ્કા.

મુખ્યદ્વીપો—લાંગ્વેડ, એ ન્યૂ યૉર્કની પૂર્વે છે; આલૂશિયન ટાપુઓ, એ આલિયારકાની નૈઋત્ય કોણમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—વાશિંગ્ટન એ રાજધાની પોતોમાક નદી ઉપર છે; ન્યૂ યૉર્ક; મુકલિન; ફિલાદેલ્ફિયા; મિસૂરી નદીને તીરે સેન્ટ લુઈસ; મિસીસિપી ગરોવરને કાંઠે ચિકાગો; વાશિંગ્ટન; વૉશ્ટોન; મિસિસિપી નદીપર ન્યૂ આર્લિયન્સ; કાલિફોર્નિયામાં સાન્ ફ્રાન્સિસ્કો; એ વિના ખીખં ઘણાં નગરો એ વિશાળ રાજ્યમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, તમાકુ, ઓળા વગેરે અનાજ; વર્ગિનિયા પ્રાંતનો તમાકુ અને વર્ગિનિયા તથા કારોલિના પ્રાંતોના ઓળા વખાણવા બેગ મરમ છે.

કાલિફોર્નિયાની અને તેની પાસેનાં સંસ્થાનોની જમીનમાંથી મોનું પુષ્કળ મીકેલે, અને ઘણાં પરાં સંસ્થાનોમાં કોપરા, લોહ, ઈત્યાદિ જડે છે.

(૩) મેક્સિકો.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ૨૭ સંસ્થાનો અને એ મહાત્ત છે.

એ રાજ્યની પશ્ચિમ હદ ઉપર પાસિફિક મહાસાગર છે અને પૂર્વ સીમાએ મેક્સિકો અખાત છે. અંગી ઉત્તરે યૂનૈત્તેદ સ્તેત્સ છે, અને દક્ષિણે મેક્સ અમેરિકા છે.

મુખ્ય પર્વત—રૉકી પહાડ એ યૂનૈત્તેદ સ્તેત્સમાંથી આવ્યો આવી મેક્સિકોના અંત સૂધી ગયો છે.

મુખ્ય નદી—રિઓ ગ્રાન્ડ દલ નાર્ન, એ મેક્સિકો અખાતમાં જાય છે.

મુખ્ય અખાતો—પૂર્વે મેક્સિકો અખાત અને પશ્ચિમે કાલિફોર્નિયા અખાત.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—યુકાતાન, મેક્સિકો અખાત અને કારિબિયન સમુદ્રની વચ્ચે છે; નીચલો કાલિફોર્નિયા, એ કાલિફોર્નિયા અને પાસિફિકની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—મેક્સિકો, એ રાજધાની છે; વેરાક્રુઝ અને તા-

મ્પિકો, એ નગરો અખ્યાતને કોઠે છે; આકાપુલકો અને ખીખં શહેરો મહાગાગરને કિનારે છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, ત્રાંબું, કીરમજ, ગળી, ચામડાં, મહોગની નામે લાકડું તથા ખીજી જાતનાં લાંકડાં.

(૪) મધ્યઅમેરિકા.

મેક્સિકોની દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે. એમાં પાંચ પ્રજામત્તાક રાજ્યો અને એક ઇંગ્રેજ સંસ્થાન છે. એ રાજ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
(૧) ગ્વાતેમાલા.	નવું ગ્વાતેમાલા.
(૨) હ્યેનનું હાંદૂરાસ.	વેલીજ.
(૩) હાંદૂરાસ.	કોમાયાગુવા.
(૪) સાનસાલ્વાદોર.	સાનસાલ્વાદોર.
(૫) નિકારાગુવા.	માનાગુવા.
(૬) કોસ્તારિકા.	સાંજોસ.

મધ્ય અમેરિકામાં મુખ્ય ઝરોવર નિકારાગુવા છે.

મુખ્ય અખ્યાત—હાંદૂરાસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગળી, કીરમજ, અને જૂનદાણા.

(૫) દ્વીપો.

ઉત્તર અમેરિકાના મુખ્ય દ્વીપોનાં નામ અત્યારસૂધી આપ્યાં નથી. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ગ્રીનલેન્ડ અમેરિકાની ઈશાને છે. એ દ્વીપ દેન્માર્કના તાબામાં છે. પ્રથમ એવું ધારવામાં હતું કે એ એટ અમેરિકાનો ભાગ છે, પરંતુ હાલમાં માલુમ પડ્યું છે કે એ દ્વીપ છે. બેહરિંગ સામુદ્રધુનીથી બાકિન ઉપસાગર સૂધી વહાણો જઈ શકેછે, પરંતુ પુષ્કળ બરફ હોવાથી માર્ગ વિકટ છે.

(૨) ન્યૂ ફૉંદલાંદ કાનદા ઇલાકાની પૂર્વે છે. એ એટ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે. એનું મુખ્ય શહેર સેંતજાન છે.

ન્યૂ પ્રૌદલાન્દમાં મુખ્ય બૂશિર રેસ છે. ન્યૂ પ્રૌદલાન્દના કાં-
ડાપર જેટલાં માછલાં જડેછે તેટલાં આખી દુનિયામાં બીજે કોઈ
ઠેકાણે જડતાં નથી.

(૩) વેસ્ટિન્દિઆ દ્વીપો—એના ચાર સમૂહ નીચે પ્રમાણે પાડ્યાછે:—
બહામા દ્વીપો, એમાં ઘેટ બહામા, ન્યૂ પ્રાવિદેન્સ અને સાન્સાલ્વાદોર
મુખ્ય છે. એ દ્વીપો ઇંગ્લેન્ડને તાબે છે. તેઓની સંખ્યા આશરે
૫૦૦ છે. એ બેટનું મુખ્ય શહેર નાસ્સૌ છે તે ન્યૂ પ્રાવિદેન્સમાં છે.
મોટા આંતિલીસ. એમાં ક્યૂબા, જામંકા, હાઈતી કે સાનદોમિંગો
અને પોર્તોરિકો નામે મોટા ટાપુઓ છે. ક્યૂબા રપેનના તાબામાં
અને જામેકા ઇંગ્લાંડને કબજે છે. ક્યૂબાનું મુખ્ય શહેર હાવાના
છે, અને જામેકામાં મોટામાં મોટું શહેર કિંગ્સ્ટન છે.

નાના આંતિલીસ કે વિંદર્ડ દ્વીપો અને લીવર્ડ દ્વીપો. એમાંના
ધણાપરા ઇંગ્લાંડ, રપેન, કે ફ્રાન્સના તાબામાં છે. એ બેઠ
સમૂહોમાં નાના આંતિલીસ વધારે અગત્યના છે. નાના આંતિલી-
સમાં મુખ્ય બેટ ત્રિનીદાદ અને વાર્બેડોજ (ઇંગ્લેન્ડના) અને માર્ટિનીક
તથા ગ્વાદેલૂપ (ફ્રેન્સના) છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, ખૂનદાણા, તમાકુ, આદુ, રૂ, ઈત્યાદિ.

(૪) વર્મ્યુદા. એ આશરે ત્રણઝે દ્વીપોનો સમૂહ યૂનૈતેડ સ્ટેત્સ-
ને પૂર્વ કાંઠે આત્લાંતિક મહાસાગરમાં છે. તેઓ ઇંગ્લેન્ડને તાબે છે.

દક્ષિણ અમેરિકા.

મધ્ય અમેરિકા જોડે પાનામાની સંયોગીભૂમિવડે દક્ષિણ અમે-
રિકા સંધાયલોછે. દક્ષિણ અમેરિકાની યીજી બધી બાજુએ પાણી
છે. એની ઉત્તરે કારિબિયન સમુદ્ર, પૂર્વે આત્લાંતિક મહાસાગર,
પશ્ચિમે પાસિફિક મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહાસાગર છે.
એના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

(૧) કોલંબિયા.

(૪) ગિયાના.

(૨) વેનેઝૂલા.

(૫) બ્રાઝિલ.

(૩) એક્વાદોર

(૬) પેરુ.

(૭) બોલિવિયા.

(૮) ચિલી.

(૯) બ્રાઝિલ.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

(૧૧) ડોમિનિકા.

(૧૨) પાતાગોનિયા.

અને દક્ષિણ દ્વીપો.

મુખ્ય પર્વત—આંદેઝ. એ પર્વત મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ અમેરિકાની આખી પશ્ચિમ બાજુએ છેડા સૂધી પથરાયેલ છે.

મુખ્ય સમુદ્ર—કારિબિયન છે તે વેસ્ટ ઈન્ડિયા દ્વીપો અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે છે.

(૧) કોલમ્બિયા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની બોગોતા છે.

મુખ્ય નદી—માગદાલેના છે. એ નદી આંદેઝ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થઈ કારિબિયન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય ઉપસાગર તથા અખાત—કારિબિયન સમુદ્રમાં કારિબિયન અખાત અને પાસિફિક મહાસાગરમાં પાનામા ઉપસાગર.

એજ નામે ઉપસાગરમાં પાનામા શહેરથી સંયોગીભૂમિની બીજી બાજુએ આસિનવાલ સૂધી રેલવે બાંધી છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩, રબર, ગળી, અને પેરુ ઝાડની છાલ.

(૨) વેનેઝૂલા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર કારાકાસ છે.

મુખ્ય નદી—ઓરિનોકો આંતર્રાષ્ટ્રીય મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનેઝૂલા છે તે કારિબિયન સમુદ્રમાં પડે છે.

મુખ્ય સરોવર—મારાકાઈબો છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩ છે.

(૩) એક્વાદોર.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની કીટો છે.

મુખ્ય પર્વત—કોતોપાહી અને ચિંબોરોથો આંદેઝમાં છે.

મુખ્ય અખાત—ગ્વાયાન્કિલ એ પાસિફિકની શાખા છે.

મુખ્ય નિકાસ—નાગિએર, રબર, અને પેર ઝાડની છાલ.

(૪) ગિયાના.

એ દેશના ત્રણ ભાગ કર્યાછે—(૧) ફ્રેંચ તાવાનો ગિયાના; એની રાજધાની જાર્જટૌન છે; (૨) વલંદા તાવાનો ગિયાના; એની રાજધાની પારામારીચો છે; (૩) ફ્રેંચ તાવાનો ગિયાના; એની રાજધાની કાયેન છે.

મુખ્ય નદીઓ—એસકીચો અને સુરિનામ.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, શેરડીનો દારૂ, ગોળ, ખૂનદાણા, મરચાં, તેજનો, વસાણા, રૂ, ઈત્યાદિ.

(૫) બ્રાજિલ.

એ મોટા રાજ્યમાં ૨૧ પ્રાંતો છે.

બ્રાજિલનું મુખ્ય શહેર રીઓદેજાનેરો વિશાળ બંદર છે. બીજાં મોટાં શહેરો—બાહિયા કે સાન્સાલ્વાદોર, આલ સેંત ઉપગ્રામમાં બંધર છે; અને રીસેફ કે પેરનામ્બુકો બ્રાહિયાની ઉત્તરે બંધર છે.

મુખ્ય નદી—આમાજોન છે. દુનિયામાં મોટામાં મોટી નીલ નદીથી માત્ર એ ઊતરતી છે. આંદેઝ પર્વતમાંથી નીકળી એ નદી આત્લાંટિક મહાસાગરને મળેછે. તોકાંતિન્સ, સાન્ફ્રાન્સિસ્કો, ઈત્યાદિ બીજી નદીઓ છે.

મુખ્ય ભૂશિર—સેંત રાફ.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ખાંડ, કીમતી ધાતુ, અને રત્ન.

(૬) પેરુ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર લીમા છે. બીજાં મોટાં શહેરો—કુથકો, પ્રાચીન દેશી રાજ્યકર્તાઓની રાજધાની; કાલાબ લીમાનું બંધર છે.

મુખ્ય પર્વત—અદિજ.

મુખ્ય સરોવર—તિતિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—યુવાનો,* સુરોખાર, આલપાકા નામે ઘેટાનું ઊન, ઈત્યાદિ. ખ્રાજિલની પેઠે પેરમાં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે.

(૭) બોલિવિયા.

એ દેશ પ્રજાસત્તાક છે. એનું મુખ્ય શહેર ઓરુરો છે. લાપાય અને ચૂકીસાકા (અથવા સુક્રે) મોટાં શહેરો છે. પોતોસીમાં રૂપાની ખાણો છે.

મુખ્ય પર્વત—અદિજ. એનાં ઊંચાં શિખર સોતારા, ફીલીમાન, ઈત્યાદિ છે.

મુખ્ય સરોવર—તિતિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, પેરની છાલ, નાજિએર, ખૂનદાણા, આલપાકા, તાંબું, કલઈ, અને બીજી કાચી ધાતુ.

(૮) ચિલી.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની સાંતિયાગો દે ચિલી છે. વાલ્પારૈસો મુખ્ય બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—અદિજ.

મુખ્ય દ્વીપ—ચિલો અને જઆન ફર્નાંદીજ.

મુખ્ય નિકાસ—તાંબું, રૂપું, ઘઉં, રૂ, અને ઊન.

(૯) લાપ્લાતા કે આર્જેન્ટૈન રાજ્યસમુદાય.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર બુએનોસર્સ રીઓ દે લાપ્લાતા ખાડીની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય નદી—પારાના રીઓ દે લાપ્લાતામાં પડેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં અને ચરબી.

* પેરની પાસેના બેરોને કાંઠે હુગર નહે છે તેને યુવાનો કહેછે. ખેતરીમાં ખાતર પૂરવાના કામમાં એ હુગર આવેછે.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની આસેન્શન પારાગુવાઈ નદીને કાંઠે છે.

મુખ્ય નદીઓ—પારાના અને પારાગુવાઈ, એ દેશની પૂર્વે અને પશ્ચિમે છે. એ દેશના નૈઋત્યકોણમાં એ બે નદીઓનો સંગમ થાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—આ, આમડાં, અને તમાકુ.

(૧૧) ઉરુગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર માન્તેવિદિયો રીઓ દે લાપ્લાતાના મુખ્યની સમીપ છે.

મુખ્ય નદી—ઉરુગુવાઈ એ રીઓ દે લાપ્લાતાને મળે છે.

મુખ્યનિકાસ—આમડાં, ચરબી, હાડકાં, ઊન, અને બકરાંના માંસનું સત્વ.

(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણ દ્વીપો.

પાતાગોનિયાને ચિલી દેશ પોતાના તાબાનો ગણે છે. તેમાં જંગલી લોક સિવાય બીજી વસ્તી નથી.

દક્ષિણના દ્વીપો—તેરા દેલ ફૂલગો, સ્તેતન દ્વીપ, ફાકૂલાંદ દ્વીપો, અને દક્ષિણ જાર્જિયા. તેરા દેલ પુએગો કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે. એ ટાપુઓ અને પાતાગોનિયાના દક્ષિણ કાંઠા વચ્ચે માગેલનની સામુદ્રધુની છે. પાકીલાંદ દ્વીપો ઇંગ્લાંડને તાબે છે. પરંતુ સદરહુ દ્વીપોની પેઠે એમાં પણ વસ્તી થોડીજ છે.

તેરાદેલ પુએગોના છેક દક્ષિણ ટાપુમાં હાર્ન બૂશિર અમેરિકાનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. હાર્ન બૂશિરની પાસેનો દરિયો તોફાની છે તેથી આત્લાંતિક મહાસાગરમાંથી પાસિફિક મહાસાગરમાં જે વહાણો જાય છે તેઓ કોઈ કોઈ વાર આગેલન સામુદ્રધુનીમાં યઈને જાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઓશિયાન્યા.

પાશ્ચિમિક મહામાગર માહેલા ધણુક દ્વીપો ઓશિયાન્યામાં આવેલાછે. ઓશિયાન્યાના આર ભાગ થઈ શકે,—૧. મલય દ્વીપો, ૨ આસ્ટ્રેલેશિઆ, ૩ મિક્રોનેશિઆ, અને ૪ પોલિનીશિયા.

૧. મલયદ્વીપો.*

એનું બીજું નામ પૂર્વમલય કે હિંદીઆર્કિપેલાગો કહેછે. એ ઓશિયાન્યાનો વાયવ્ય ભાગ છે.

નાના નાના ટાપુઓ જિવાય મલય ટાપુઓમાં દ્વીપોના પાંચ મોટા સમૂહ છે:—

સમૂહ.	મુખ્ય દ્વીપો.
(૧) સંદાદ્વીપો.	સુમાત્રા અને જાવા.
(૨) બોર્નિઆસમૂહ.	બોર્નિઓ.
(૩) સલિબિસસમૂહ.	સેલીબિસ.
(૪) મોલુકા અથવા	આમ્બોયના.
મસાલાના દ્વીપો.	
(૫) ફિલિપ્પેન દ્વીપો.	લુક્સોન.

એ દ્વીપોની વસ્તીનો મોટો ભાગ મલય લોકનો છે.

એ દ્વીપો અતિ રમણ છે. સર્વ જાતિના મસાલા કે તેજના, ખાંડ, બૂનદાણા, ડાંગર, ગળી, અને તમાકુ પુષ્કળ થાયછે.

(૧) સંદાદ્વીપો—મલય દ્વીપોની છેક પશ્ચિમે સુમાત્રા એટ મલય દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે છે (હિંદીઓન જુઓ). એની અને મલય દ્વીપકલ્પની વચ્ચે મલાક્કાની મામુદ્રધુની છે. એ એટના ઉત્તર અને પૂર્વભાગમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં એકીન અને સિઆક મોટાં છે. પરંતુ ધણોખરો એટ વલંદાને તામે છે. વલંદા લોકનાં મુખ્ય શહેર પદાંગ અને બેન્કુલીન છે.

*ઈંગ્રેજીમાં એનું નામ મલયેશ્યા પાડ્યું છે.

જાવાનો રાજ્ય ખેટ સુમાત્રાની અગ્નિકોણમાં છે. એ એ દ્વી-
પોની વચ્ચે સંદાની સામુદ્રધુની છે. જાવા ખેટ વલંદાના તાબામાં
છે. એ લોકની રાજધાની બાંતવિઆ છે.

સંદા દ્વીપોમાંના કેટલાક નાના ટાપુઓમાં પોર્તુગીઝનાં થાણાં છે.

(૨) બોર્નિઓસમૂહ—એ સમૂહમાં મોટામાં મોટો બોર્નિઓ ખેટ છે.
એ ખેટનો ધણો અરો ભાગ વલંદાને તાબે છે; પરંતુ સારાવાક પ્રાંત
અને ઉત્તર બોર્નિઓ કર્ણાની પાસેનોલાલુઅન ખેટ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

(૩) સેલીવીસસમૂહ—એ સમૂહમાં મોટી મોટી સેલીવીસ વલંદાને
તાબે છે. મીનાદો અને મક્કાસ્તર મુખ્ય શહેરો છે.

(૪) મોલુક્કા અથવા મસાલાના બેટ—એમાંના ધણો અરો દ્વીપો
પણ વલંદાનાં તાબામાં છે. નાનો આમ્બોયનાખેટ વેપારનું મુખ્ય
સ્થળ છે.

(૫) ફિલિપ્પીન દ્વીપો—એ મધ્ય દ્વીપોમાં છેક ઉત્તર છે. એ-
માંના ધણો અરો ટાપુ સ્પેનના તાબામાં છે. મુખ્ય ખેટ લુસોનની
રાજધાની માનિલા છે.

૨ આસ્ટ્રેલેશિયા.*

આસ્ટ્રેલેશિયા ઓશિયાન્યાનો નૈરત્ય ભાગ છે. એના મૂળ વત-
નીઓના કાળા રંગપરથી એને મીલનેશ્યા પણ કહે છે. એ લોક મધ્ય
લોકથી ભિન્ન છે. આસ્ટ્રેલેશિયામાં આસ્ટ્રેલિઆ, તાસ્માનિયા, ન્યૂ જી-
લાંદ, ન્યૂ ક્યાલેડોનિયા, ન્યૂ હેબ્રેડીજ, ફીજીદ્વીપો, સાલમાન બેટ, ન્યૂ
ગ્રિનલેન્ડ, ન્યૂ ફાન્સ, ન્યૂ ગિની, ઈત્યાદિ આવેલા છે. એમાંના પહે-
લા ત્રણમાં ઇંગ્રેજ વસે છે. જેમ ઉત્તર અમેરિકામાં એ લોકો પો-
તાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યો છે, તેમ અહિં પણ
પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યો છે.

(૧) આસ્ટ્રેલિયા—એને અસલમાં ન્યૂ હોલાંદ કહેતા. આખી
દુનિયામાં એ મોટામાં મોટો ખેટ છે. એને કોઈ કોઈવાર અંડ

કહેછે. એનું ક્ષેત્રફળ યુરોપના ક્ષેત્રફળથી $\frac{૫}{૬}$ કહેવાયછે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—તારેસ એ આસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂ ગિનીની વચ્ચે છે; અને ઘાસ સામુદ્રધુની આસ્ટ્રેલિયાને તાસ્માનિયાથી જુદો પાડેછે.

મુખ્ય અખાત—ઉત્તરે કાર્પેંતારિયા અને દક્ષિણે આસ્ટ્રેલિઅનબેટ.

મુખ્યસમુદ્ર—કોરલ સમુદ્ર આસ્ટ્રેલિયાના ઈશાન કાંઠાની અને સાલમાન દ્વીપ, ઈત્યાદિની વચ્ચે છે. કોરલનો અર્થ પરવાળાં છે. સાગરનું એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે દરિયાને તળીએથી નાનાં નાનાં જીવડાંઓ ધીમે ધીમે પરવાળાંના ટેકરા બાંધેછે.

આસ્ટ્રેલિયા ઇંગ્લાંડને તાબે છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરોના તાબા હેઠળ એનાં જુદાં જુદાં પાંચ સંસ્થાનો કર્યાંછે, તેઓમાં ઇમેજ વસેછે. એ પાંચ સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે:—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
ક્વીન્સલૅન્ડ.	બ્રિસ્બેન.
ન્યૂ સૌથવેલ્સ.	સિડ્ની.
વિક્ટોરિયા.	મેલ્બોર્ન.
દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયા.	આદેલેડ.
પશ્ચિમ આસ્ટ્રેલિયા.	પર્થ.

આસ્ટ્રેલિયામાં બહોળો વેપાર ચાલેછે. મુખ્ય નિકાસ ઊન,સોનું, તાંબું, કલઈ, ઝીસું, તેલ, ચરખી, ચામડાં, રૂ, ખાંડ, ધાન્ય, ઈત્યાદિ છે. આસ્ટ્રેલિયામાંથી સરસંધોડા ભરતખંડમાં આવેછે.

(૨) તાસ્માનિયા—એને અંશલ બાન્ દીમન્સ લૅન્ડ કહેતા. એની અને આસ્ટ્રેલિયાની વચ્ચે બ્રાસ સામુદ્રધુની છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરના તાબા હેઠળ તાસ્માનિયા ઇમેજ સંસ્થાન છે. એનું મુખ્ય શહેર હોવાર્ટતૉન છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન.

(૩) ન્યૂ જીલૅન્ડ—એ ઇંગ્લાંડ તાબાનું સંસ્થાન છે. આસ્ટ્રેલિ-

યાના અગ્નિકોણમાં આવેલા બે મોટા અને નાના નાના ઘણા દ્વી-
પોનું એ સંસ્થાન બનાવ્યું છે. ઉત્તર દ્વીપમાં વલિંગ્તન મુખ્ય શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—બેન અને મોનું.

ન્યૂ જીલાંદમાં મૂળ વતનીઓની વસ્તી ઝાઝી છે, તેમને માઓરી
કહે છે. આસ્ટ્રેલેશિયાના બીજા મૂળ રહેવાશીઓથી તેઓ શ્રેષ્ઠ ગ-
ણાય છે અને મલય લોકને મળતા આવે છે. ઘણા માઓરી લોક
બેતી કરે છે, અને કેટલાક બીજા ઉદ્યોગ કરે છે.

આસ્ટ્રેલેશિયા માટેલા બીજા દ્વીપો વિષે થોડું જ કહેવાનું છે. કે-
ટલાક દ્વીપોના રહેવાશીઓને પાદરીઓએ સુત્રાર્યા છે; પરંતુ બીજા
ટાપુઓમાં માત્ર જંગલી લોક વસે છે, અને તે ટાપુઓ વિષે હજી
સૂધી પૂરી તપાસ થઈ નથી. ન્યૂ ક્યાલેદોનિયા ક્રાન્સના તાબામાં અને
પ્રીન્સિ તથા બીજા દ્વીપો ઇંગ્લાંદના તાબામાં છે. ન્યૂ ગિની (અથ-
વા પાપુવા) નામે મોટા બેટના કેટલાક ભાગ પર વલંદા દાવો કરે છે.
અહિંથી એ લોક પીછાં, તેજના, છીપો, સુંદર લાકડાં, ઈત્યાદિ લાવે છે.

૩. મિક્રોનેશિયા.

મિક્રોનેશિયા* એ ઓશિયાન્યાના ઈશાન કોણમાં છે. એમાં
નાના નાના દ્વીપોના ઘણા સમૂહ છે, તેઓ પાસિફિક મહાસાગરમાં
પથરાયેલા છે.

મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે:—

- (૧) બોનિન દ્વીપો બનાનની દક્ષિણે.
- (૨) લાટ્રોન કે મારિયાન દ્વીપો પિલિપ્પીનની પૂર્વે.
- (૩) પેલૂ અને ફારોલેન દ્વીપો લાટ્રોનની દક્ષિણે.
- (૪) માર્શલ દ્વીપો કારોલન દ્વીપોનો પૂર્વે.

(૫) સાન્દ્વિચ દ્વીપો. આ સમૂહનો હાવાઈ બેટ મિક્રોનેશિયામાં
સૌથી મોટો છે. સાન્દ્વિચ ટાપુઓનું મુખ્ય શહેર હોનોલૂલુ છે તે
આઆહૂ બેટમાં છે.

મિક્રોનેશિયા માહેલા ટાપુઓની હવા સારી છે, અને ભૂમિ રસાળ છે. લાદ્રોન ટાપુઓ રપેનને તામે છે. ત્યાંના રહેવાશીઓ સ્પાનિઅર્દોની ઓલાદના છે; પરંતુ ખીજ ટાપુઓમાં મુખ્યત્વે મલય વંશના લોક વસે છે. એ લોક પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ યુરોપ અને અમેરિકાના લોકના મહવાસથી ધીમે ધીમે સુધરતા ગયા છે. સાંદ્રિય ટાપુઓના રાજ્યો તથા તેની પ્રજાની મોટી સંખ્યાએ ખ્રિસ્તધર્મ સ્વીકાર્યો છે.

૪ પૉલિનીશિયા.

પૉલિનીશિયા* અથવા દક્ષિણ સાગરના દ્વીપો ઓશિયાન્યાના અગ્નિકોણમાં છે. પશ્ચિમથી પૂર્વસુધી એ ટાપુઓના મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે:-

- (૧) ફ્રેંડલી દ્વીપો.
- (૨) સામો અથવા વહાણવટીઓના દ્વીપો.
- (૩) કુક દ્વીપો.
- (૪) સોસયતી દ્વીપો.
- (૫) આલ્લ દ્વીપો.
- (૬) લો આર્કિપેલાગો.
- (૭) માર્કવીસાસ.
- (૮) ફેસ્ટરદ્વીપ.

એ દ્વીપોની હવા સારી છે, અને ભૂમિ રસાળ છે. લોક મુખ્ય મલય જાતના છે. તેઓ પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ ખ્રિષ્ટ પાદરીઓના પ્રયત્ને કરીને હજવે હજવે સુધરતા ગયા છે. સોસયતી દ્વીપોમાંનો તાહિતિ ખેટ અતિ સુંદર અને રસાળ છે. સોસયતી, માર્કવીસાસ, અને લો આર્કિપેલાગો દ્વીપો પર ઔચ લોક દાવો કરે છે.

